

DIJANA HARČEVIĆ ČATIĆ*
Josip Marinko
"Iz Novega mesta u Bosnu"

Historijski i literarni kontekst nastanka putopisa

Ustanak iz 1875. i okupacija Bosne i Hercegovine (1878.) sa strane Austro-Ugarske su pored simpatija slovenske javnosti i dobrovoljaca, privukli simpatije i slovenskih literata. Neki od njih pisali su o političkim i vojnim događajima kao što je Jernej Plemeniti Andrejka drugi su svoje utiske opisali u prozi i stihovima kao što su bili Josip Stritar, Simon Gregorčič, Jakob Aleševc, Josip Pagaliruzzi (psd. Krilan), Miroslav Malovrh, Luka Pintar, Jakob Sket i dr. Simpatije koje su se oblikovale u periodu od 1875. do 1878. godine poslužile su kao osnova za otkrivanje *austrijskog juga* i počak suživota sa *južnom braćom*. Austro-Ugarska okupacije Bosne i Hercegovine pored emotivnog zadovoljstva nosila je u sebi sigurno i višeputa navođeni privredni benefit i koristi da bi "Bosna mogla dati kruha i profit mnogim Slovencima", posebno obrtnicima. Obrazovan, civiliziran i pun entuzijazma Marinko kreće na put u Bosnu i Hercegovinu, koja je u europskim krugovima važila za "eksotičnu" državu zbog svoje historijske specifičnosti. Historijski putopis koji je pred nama svjedoči o narodu, navikama i običajima na jednoj strani dok sa druge strane pomjera geografske i kartografske granice, uvećavajući historijsko i kulturološko znanje onih koji su ostali kod kuće.

Iz Novog mesta u Bosnu

Neka bude šta hoće, ljetos moram!, govorio sam početkom jula prošle godine. *Idem pogledati slovensku braću u novoj Austriji*. Naime, već dvije godine

*Dijana Harčević Čatić, Ljudska univerza Koper, Cankarjeva ulica 33, 6000 Koper, e-mail adresa: dijana.harcevic.catic1@gmail.com

namjeravam praznike provesti tako da se uputim u *slovensku Švicarsku*, a oba puta je nešto iskršlo pa odluku nisam ispoštovao. Zbog toga je sad bila moja volja toliko odlučna – i otišao sam.

Najkrasnije jutro nas je ispraćalo, mog druga gospodina J. i mene, kad smo 16. jula sjeli u kočije na novomeškom velikom trgu. Gospodin drug žurio je u svoj rodni kraj, lijepu Savinjsku dolinu, a ja prema hrvatskoj prijestolnici: zbog toga smo putovali skupa do Brežica. Bio sam ćutljiv. Po običaju u to vrijeme putovao sam i ja u svoj rodni grad, zato je razumljivo da su misli letjele kući. Možda sam vjerovao upozoravajućim glasovima da ne idem tako bezbrižno u Bosnu. Neki dobronamjerni gospodin čak mi je ubacio revolver u putnu torbu, jer je dolje još uvijek nesigurno. Razvedrio sam se nakon što sam tokom hranjenja naših konja obavio molitvu u Kostanjevici. Tako draga mi je Kostanjevica još uvijek! Tu sam prvo službovao i preživio mnogo prijatnih dana. Zato mi je ostala u dobrom sjećanju i volim navratiti u nju. Tu sam se pomolio u crkvi za sretan put.

* * *

Srećan sam bio da smo stigli do stanice Sunje, gdje se željeznica dijeli u dvije pruge: prema Brodu uz Savu i uz rječicu Sunju preko sedla Majur u dolinu Une. Moji sadašnji saputnici su naime svi krenuli u Brod, ja sam presjeo i dobio jako ljubazno društvo, trgovca I. iz Siska, koji je već mnogo puta bio na Kranjskom i nekog financijskog birokratu, oba vrlo ljubazna.

Voz vozi prema zapadu, napuštajući dolinu Save i vozi naprijed po Sunjskoj dolini, koja se sužava prema planini Majur. Kraj je zanimljiv i rodan, ali sve ukazuje da nema vrijednih ruku. Od sela Majura naprijed je pruga sve više i više strma: prolazimo kroz dva tunela i pred nama je dolina i rijeka Una, koja dijeli Hrvatsku od Bosne. Unska dolina je lijepa, posebno je privlačan pogled na lijevo prema istoku, gdje se pod Majurom nalazi austrijsko trgovište Kostajnica, povezana mostom sa suprotnom turskom Kostajnicom. U austrijskom dijelu čovjeka pozdravljaju vitki zvonici katoličke i saborne crkve, zgrade i veliki novi franjevački samostan: u turskom dijelu najviše pažnje privlači munara od džamije, zato što je ta bila prva koju sam vidio uživo. Most između dvije Kostajnice je bio valjda napravljen za vrijeme Napoleona I. Tako mi je tvrdio financijski birokrata.

Preljep je pogled na suprotnu stranu. Planina, prilično visoka, obavijena mladim drvljem, koje tako dobro prija oku: usput su posijane bosanske kolibe (kuće), jednostavnije su nego što možeš zamisliti; samo jedna je nekoliko

veća i ljepša. Koliko sjećanja se vraća čovjeku kad vidi Unu, granicu nekadašnje osmanske vlasti! Koliko hajdučkih četa ju je prekoračalo, kad su išle krasti u naše krajeve, koliko je suza kanulo u nju onih koji su Osmanlijama pali u sramotno i grozno ropstvo. Hvala Bogu da se među tim tužnim sjećanjima rađaju i sretna sjećanja. Dana 29. jula 1878. godine su ponosno stupile naše čete na bosansko tlo. Orkestar je svirao, topovi su grmili, našim vojnicima je srce jako udaralo od oduševljenja da u ime cara zauzimaju novu državu. Tu preko rijeke prešao je mađarski puk *Sachsen-Meiningen* dok su naši slovenski vojnici prelazili Savu kod Gradiške. Bosanski hrišćani su naše momke dočekali sa oduševljenjem. Kako smo se samo mi koji smo ostali kod kuće radovali. Koliko smo samo očekivali, obećane zlatne gradove, ne samo mladi, nego čak i sijedi starci!

Željeznička stanica Kostajnica je velika zgrada sa kafanom. *Kranjca* možeš naći svugdje, izletilo mi je iz usta, kad mi je Slovenac H. poslužio kriglu piva, uskoro sam našao još jednog Slovenca, trgovca M., iz Črnomelja; tokom razgovora sa njima, imao sam osjećaj kao da sam kod kuće. Voziti se pored Une je privlačno. Upravo tu imaš priliku da primijetiš razliku između austrijske i osmanske carevine. *Gdje stane kopito turskog konja, tamo trave ne raste*, tvrdili su naši očevi. Žalostna realnost je takva da se na austrijskoj strani mogu vidjeti drveni domovi, barem slični ljudskim bivalištima, dok se na bosanskoj strani može vidjeti samo jadne kolibe: *Dodao bih da su mnogi svinjci kod nas dosta bolji od tih rupa.*

Kod Volinja smo se spustili niz rijeku Unu. Prva bosanska stanica je Dobrljin, zatim Novi. Željeznica je odavde naprijed pod vojnom upravom, isto kao i pošta. Prije nego odemo naprijed moram se osvrnuti još jednom na Sisak, jer sam žurio u nedjelju, gdje sam ostavio dio svog sjećanja, odnosno jezika. Kad sam govorio o historiji toga grada, preduhitrio sam se kazajući da je grad branio Zrinjski 1593., a nije ga branio niko iz roda Zrinjskih, nego dva kanonika iz Zagreba, dok nisu Kranjci i Hrvati tu Osmanlije potpuno potukli. Mislim da ne treba podsjećati čitatelja o tome kako je slavni Nikola Zrinjski branio Siget u Ugarskoj. Sada uđimo bez loše savjesti u Bosnu i pogledajmo najprije njeno lice i prošlost njene sestre Hercegovine.

Svako zna gdje je Bosna; njene su granice vidne na kartama. Te granice nisu bile uvijek iste. Bila je veća pa manja; jedno vrijeme bila je na zapadu do Dubice na Uni i do otoka Brača, a na istoku do Smedereva i rijeke Morave.

Bosanskohercegovački reljef najlakše je predstaviti kao brdovit i gorovit od hrvatsko-dalmatinske pa sve do crnogorske granice. Taj pàs je razvodni pas od Crne Gore i Jadranskog mora. Sastavljen je iz više viših i nižih planina koje dijele Bosnu od Hercegovine. Bosanske vode hite ka crnomorskom slivu, dok se hercegovačke izljevaju u Jadransko more. Od razvodnog pàsa, gorske djelatnosti u Bosni se smanjuju i dijele u pojedinačne vijence prema sjeveru do rijeke Une. Na zapadu se prostire planinski vijenac uporedo sa zaleđem Jadranskog mora. Zato je Bosna nekako u stupnjevim, a Hercegovina kotlina. Iz toga nekako zaključujemo zašto se je Hercegovina, nekadašnji Hum, Travunja, sa Bosnom ujedinila tek nakon mnogo napora; i zašto su humski gospodari tako čeznuli ka samostalnosti.

Prva Bosna, rekao bih matica cijele države je gornja Bosna, tj. oko gornjeg toka rijeke Bosne do Vranduka – Vratnika. Iz tih brda se širio posjed uvijek dalje, polako dosežući i u ravnine – Posavinu i napokon do prisvajanja Humske zemlje. Bošnjaci Bosnom nazivaju samo brdski dio od Sarajeva do Žepča, od Žepča do Save je Posavina. U Hercegovini se sve nekako slaže.

Nešto iz historije! Ko su bili prvi stanovnici u Bosni i Hercegovini – Besi, Iliri ili Slaveni, to se naime ne može odrediti. Znamo samo da je država grozno trpila nakon različitih vojski, prije nego je bila osvojena od strane Rimljana (od 78. godine p. n. e. do 9. godine n. e.), zatim kasnije od Gota (493–555.) i Avara (543–600.) dok je na kraju nisu naselili Slaveni u prvoj polovini 7. stoljeća. Pošto je bila između Hrvata i Srba, bila je pokorna jedno vrijeme jednima, drugo vrijeme drugima; tek u prvoj polovini 11. stoljeća je postala samostalna banovina. Godine 1135. pala je pod vlast ugarskih Arapadoviča, ali to nije trajalo dugo te se od godine 1154. do 1163. imenuje samostalni bosanski ban. Za vrijeme moćne bizantske vlasti u vrijeme cara Emanuela (1166–1180.) Bosna je bila pokorna Grcima. U to vrijeme državu je razjedao rak – vjera patarenska ili bogumilska. Bogumili su bili jako slični nekadašnjim manihejcima, koji su bili puni praznovjerja tvrdeći da je ženidba loša stvar poslana od vruga. Srećom, nije dugo trajala, nakon čega je uslijedio bosanski sretni period silnog bana Kulina, koji je na početku bio pataren a kasnije katolik. Bosna je pod njegovom vladavinom ojačala i bila jako ponosna. Po svjedočenju dubrovačkih pisaca to su bile rodne godine; mnogo kasnije je u narodu spominjano ako se ponovi dobra ljetina: *Pridem' v dni Kulinovi*. I dan danas se Bošnjaci – seljaci rado sjećaju Kulina, govoreći: *Počeo pripoviedat' koješta od Kùlina bana*. Nasljednici su mu bili većinom bogumili, zbog čega su križari opustošili Bosnu od 1234. do 1239.

godine. Ubrzo nakon toga su je zgazili i Tatari, nakon njihovog poraza su počeli ugarski kraljevi stupati u bogatu državu, naprimjer Bela IV. Kad su se smirile domaće netrepeljivosti, hrvatski knezi su se raširili po Bosni. Osvojio ju je plavi ban Stefan Kotroman i njegov sin Stefan Kotromanić. On je osvojio i Hum i svu zemlju do otoka Korčule, uznemirjući čak i Dubrovnik. I on je isto na početku bio bogumilski krivovjerac, ali prihvatio je vjeru katoličku i tako svojoj državi dao pravno uporište. Njegov nasljednik St. Tvrtko I. se proglasio kraljem 1376. godine, kasnije pridobivši čak naziv *kralj Srbima i Primorjem*. Narod ga je zvao samo Tvrtko, kad se okrunio dodao je naziv Stefan, izabravši si svetog mučenika za zaštitnika novog kraljevstva. Po uzoru na njega svi bosanski kraljevi zvali su se Stefani. Nažalost, kraljevstvo nije dugo opstalo: uzrok je tinjao u unutrašnjim nemirima i neprijateljima. Već za vrijeme njegovog nasljednika Stefana Dabiše pobunili su se domaći nezadovoljnici, a u Bosnu su po prvi put upali Turci 1398. u vrijeme Bajazida i opasno je opljačkali. Ubrzo su počele krvave borbe za prijestol za kojeg su se borili razni moćnici. Toliko su bili zaslijepljeni da su čak Osmanlije pozvali u pomoć, naprimjer Hrvoje što je bilo Mehmedu I. povoljno da se miješa u unutrašnje bosanske stvari. Osmanlije su strašno opustošili Hercegovinu i gornju Bosnu 1416., tada su uzeli župu Vrhbosnu. Od tada Bosna nije više bivala u miru. Godine 1437. Stefan Tvrtko II. morao se pokloniti Muratu II. obećavši mu porez u visini od 25.000 zlatnika, samostalnost je time izgubljena. Bogumili su u to vrijeme imali veliki utjecaj. Stefan Tomaš ih je pokušao zatrati i osloboditi se osmanskog jarma, ali ubili su ga iz zasjede. Još odlučnije protiv Osmanlija krenuo je Stefan Tomašević. Dobivši krunu od pape Pije II., prekinuo je davati porez Mehmedu II., a pošto nije dobio od zapada obećane pomoći i zato što je bilo dosta domaćih bogumilskih nezadovoljnika, kralj je pao, a sa njim i prelijepa država u ropstvo od 400 godina. Nakon tih kratkih historijskih sjećanja vratimo se nazad u Novi.

Novi je gradić na desnoj obali Une i lijevoj obali rječice Sane, koja se ovdje izliva u Unu. Ima oko 3250 stanovnika većinom muslimana. Koliko mogu vidjeti sa željeznice; mjesto je dosta lijepo, ima dvije džamije i jednu katoličku kapelu. Na suprotnoj hrvatskoj strani nalazi se Dvor, lijep grad sa ponosnom katoličkom crkvom, koja se prijatno svijetli podno gora. Saputnik, financijski birokrata rekao mi je da je Dvor dobio ime od cara Josipa II., kad je on tamo prenoćio. Reкао mi je i prijašnje ime ali sam zaboravio. Car Josip II. u mnogo čemu nije sudio mudro, ali hvale vrijedna je njegova dobra volja, posebno što se

tiče Balkana i osmanske sile. Kamoli sreće da se je Bosna oslobodila u njegovo vrijeme, sve bi bilo drukčije sad. Ne bi bila tako zapuštena i slabo obrađena. Da je imao sreće otjerati Osmanlije, kao što je želio, kako bi drukčija bila stara Austrija, naša draga domovina! Una je tu široka, šumeći pada njezina voda u prirodnim slapovima. Ljudskoj ruci bi bilo malo za doraditi i izvrsna brana bi bila napravljena. Na rijeci je nekoliko mlinova, nabrojao sam ih sedam. Stvarno je ugodno gledati mlinove kako vrte u ravnoj liniji, po brvnu se može kretati od mlina do mlina. Na kolodvoru je jako živo; od slabo obučениh radnika je sve ključalo, krenuli su u južnu Bosnu. Riječ je valjda o domaćinima. Kad sam ih vidio u tako jadnoj odjeći, shvatio sam da je prema jugu siromaštvo još veće. Kao i svugdje i tu se prema radnicima odnosi jadro: sprovodnik ih je istjerao ne tako ljubazno u tijesne vagone. Na željeznici sam vidio dosta daščica, daske, cijele hrpe drveta, sve je upućivalo na to da Bosna ima dosta bogastva. Tu sam prvi put vidio pokrivenе muslimanke; kod obližnje kuće prozori su bili okovani mrežom. Ništa mi se to nije sviđelo, naprotiv, budilo je u meni tužne misli i vraćalo me nazad u prošlost.

Ko je kriv da su naše južne sestre Slavenke u jarmu muslimanske vjere? Slaven sam – vjerski razdor, slavenska neujedinjenost ili nešto drugo. Voz žuri po uskoj dolini na desnoj strani rječice Sane: na našoj lijevoj strani izdiže se poprilično visoka, dugo razučena planina Kozara, na desnoj strani preko rijeke vide se vrhovi različitih vrhova, tamo do visokih planina. Put je dosadan, polja slabo obrađena, a kraj malo naseljen. Narod živi većinom od uzgoja životinja: rijetke i zamarene njive ne bi mogle nahraniti stanovnike. Kad sam bio sit krajolika, počeo sam se zanimati za društvo u vozu. U Novom je ušao imućan musliman – Bošnjak u dragocjenom odijelu. Začudio sam se, kad mi je odgovorio na pitanje odakle je. Reкао je da mu je domovina Smirna u Maloj Aziji. Govorio je malo, uvijek ozbiljno i kratko. Međutim, saznao sam da je bio posjednik u Bosni blizu Livna, a po zauzimanju je prodao sve i otišao u Malu Aziju. Tvrdio je da je zadovoljan tamo, mada se vidjela nekakva sjeta na ozbiljnom, lijepom i poludugom licu. Znatiželjno je razgledao bosanska brda. Mislim da mu je bilo hladno oko srca: domovina je domovina. Pušio je i igrao se sa nekakvim lančićem od bisera sa srebrenim repom na kraju: sličan brojanici, bio mu je za igru i zabavu. Ne toliko rječit zurio je u nas, kao da bi nas mrzio ili pomilovao, kako god. Ozbiljno zamišljen učinio mi se nekako djetinjast. Sana se okrenu nekako prema zapadu: kod Blagaja se dolina proširi i odmah nakon toga imali smo pred sobom lijepo

mjestašce Pr'jedor sa oko 4750 stanovnika. Grad je osmanski, ali ima i nekoliko novih zgrada. Pozdravljaju nas četiri visoke munare; vide se i dvije crkve. Jedna je velika i lijepa: saborna, a druga je mala sa niskim zvonikom blizu stanice i valjda je katolička. Poprilično dobro obrađena rodna polja po kojima teče na zapadnoj strani Sana, a po sredini od jugoistoka potok Gomjenica, a sada se zove Omarska. Zbog visokih zelenih gora, koje ga opkoljavaju, ima **Pr'jedor**, koji stoji ponosno u donjem dijelu te ravnine stvarno lijep izgled. Stanica je ukusno napravljena i poprilično je velika: jednostavni Bošnjaci su ušli u zamku znatiželji. Među njima je mlad vitak čovjek sa brkovima, okruglog šešira u dugoj franjevačkoj odori. Ko je taj? Pravi franjevac ili franjevac bosanski. Saputnik nam reče da je to dr. V. M., župnik Pr'jedorski. Sprovoznici su ljubazni i uslužni vojnici, najradije govore njemačkim jezikom. Pošto željeznica ima četiri klase, prosti narod se većinom vozi četvrtom, neki smo uzeli već u Sunji karte za treći razred, ali bosanski sprovoznik nas nije pustio u njega nego nas je prebacio u drugi razred. U Pr'jedoru je valjda očekivao nadzornika pa nas je zato molio da se premjestimo u drugi razred. Pokazao nam je kupe i dva prljava Turčina istjerao iz njega, pod izgovorom nek budu "sa braćom". Ja bih inače razgovao sa njima, ali zbog lošeg raspoloženja tih ljudi niti je prijatno niti je sigurno. Moj vrli saputnik, trgovac iz Siska, bio mi je sve samo ne ljubazno zabavan, ali me je dosta naučio jer je pripovijedao o odnosima i stanju u Bosni. Tu je bio više puta. Uz željeznicu nema sela, ono što se vidi su šume. Na stanicama je mnogo radnika, borave u šatorima, onakvim kao kod nas "cigani", a oruđe im je posvuda razbacano.

Pod nebom je tu jako živo, krilati čvorci jedni druge tjeraju u jatima. Nikad ih nisam toliko vidio kod nas. Bosanske šume nude dovoljno debla u starom drveću za sigurna gnjezda, dok kod nas sjekira previše pjeva po šumama. Na toj stanici prvi put sam posmatrao bosanskog jahača i sedlanje. Izgleda kao da ogroman čovjek sjedi na malom konjiću. Uz željeznicu su me zanimale još male jadne kolibe. Neka Bosanka je poprilično lijeno tukla lan, a siv, savijen starac je hranio prljave svinje. Teško krećući se za životinjom, bol i bijeda vidjeli su mu se na licu. Koliko teških sati je doživio u svojih sedamdesetak-osamdesetak godina. Smrkava se. Stijena je kraj, ulazimo u novu dolinu. Penjemo uz sedlo "Kukavica". Na vrhu smo na stanici Ivanjska, 304 metara nadmorske visine. Vidi se još toliko da mogu vidjeti željezničku stanicu. Previše visoko izdiže se iznad željezne ceste. Sedlo je inače usamljeno, a poduzetnici još više, bar su birokrate

znali lijepo urediti ovaj kraj. Gledam u zasade drveća i mnogobrojnog cvijeća ispred i pored stanice. Zavladao je tama, što me je jako ražalostilo jer sam se ovuda vozio po prvi put. Vozili smo se još oko sat vremena do stare banjalučke stanice, koja je od grada udaljena tri kilometre.

Tu stanicu i željeznicu od Novog do Banje Luke izgradile su Osmanlije; naši su je samo malo popravili. Dugo je služila kao jedina pruga, prije par godina vojnici su napravili još prugu do grada tako da Banjalučani imaju stanicu kod kuće. Moj saputnik je bio nestrpljiv, baš kao i ja kad smo stajali na prvoj stanici oko dvadeset minuta. Vožnja nam je već dosadila i bio nam je potreban odmor. Napokon krenusmo naprijed, brzo smo bili u Banjoj Luci.

Predao sam kartu i pasoš nakon toga legitimaciju. Dobro mi je došla *amtliche Legitimationsa* fotografijom, kakve imaju i birokrati, da se voze željeznicom po nižoj cijeni.

Ko hoće putovati po Bosni i Hercegovini neka nikako ne zaboravi putne isprave. Na svakoj stanici čeka birokrat sa jednim ili dva oružana lica i oštro zahtjeva *pašuš*. Putne isprave se preda, a drugi dan ga mora dotična osoba podići u gradskoj upravi. Austrijski birokrati pošto imaju službene legitimacije to ne rade: zapiše se samo njihovo ime, a legitimacija im se odmah vrati nazad. U slučaju da neko dođe bez pasoša doživi velike neprijatnosti. Toj strogosti se ne smijemo čuditi zato što je Bosna država u koju često zalaze ljudi dvomljive prošlosti. Sa veseljem sam predao prtljag i požurio ka hotelu "Bosna", koji je jako blizu stanice. Lijepa prostrana kuća sa ugodnostima kakve imamo i mi kod nas. Hotel je zidao Ljubljčanin K. ali ga je prodao. Oh, kako me je iznenadio tu slovenski glas iz usta konobarice: *Gospodine doktore, kako to da ste došli u Bosnu?* Riječ je o dobro poznatoj mi Ljubljčananki, mojoj nekadašnjoj učenici. Domaći glas i domaći čovjek posebno iznenade čovjeka u tuđoj zemlji. Neka mi niko ne zamjeri što sam zbog toga žurio sa onim Sisčanem na vrtu. Slatko sam spavao na bosanskom tlu. Ujutro – 18. jula išao sam u obližnju katoličku crkvu, misleći da se pomolim ali nisam mogao. Gospodina sekretara nije bilo kod kuće, rekli su mi da je otišao uređivati neke poslove u grad jer je crkva na rubu grada. Naime, gospodinu biskupu nisam htio smetati tako rano ujutro. Dodijelili su mi momka koji me je odveo kakvih desetak minuta do župske gradske crkve koju opskrbljuju dva franjevca. Župnik nije bio kod kuće. Boležljiv je i otišao je u banju, a njegov gospodin kapelan, fra. Božić, urednik *Novog prijatelja Bosne*, primio me je ljubazno te me po svetom pravilu pozvao na kahvu.

Brkati gospodin je mlad, ima oko trideset godina, uman i vrijedan. Kućni namještaj je kao i svuda po Bosni jako jednostavan i razlikuje se od našeg uobičajnog.

U 11.00 sati poklonio sam se svijetlom gospodinu fra. Marijanu Markoviću, biskupu banjalučkom. Gospodin je pravi Bošnjak, krepak, veliki čovjek u najboljoj dobi. Kao i svi franjevci po Bosni nosi brkove, a inače je obučen kao naš biskup. Učen gospodin, izvrsno govori hrvatski, latinski, italijanski i njemački. Bio je profesor u rodnom Dolcu i župnik u Travniku. Ponudio me je graškim pivom baš pod bosanski. Pozvao me na ručak drugi dan i dodijelio mi nekog dječaka da mi pokaže put na Petričevac. To je franjevački samostan na brdašcu, uzdignutom pola sata od Banje Luke. Na Petričevcu opskrbljuju franjevci opširnu župu i domaću školu – tačnije sedmi i osmi razred gimnazije – one đake koji žele postati redovnici. Objedovali su kad sam stigao sa puta sav mokar; sunce je naime grozno upeklo u niskoj banjalučkoj dolini. Bila su trojica i kakvih 10–12 samostanske braće. Poziv mi je godio, ali mi nije godilo jelo, ne znam je li zbog vrućine ili zbog neobičnog načina pripreme. Sa veseljem sam zurio u čvrste muškarce u iznošenim haljama, koji su uživali u jednostavnoj tečnoj hrani; baš kao što uživa jednostavni bosanski narod, prejednostavan, nezaražen, krepak *duhom i tijelom*. Čudno mi je bilo da svi franjevci hodaju bosu, kao što savjetuje poznati župnik Kneipp; jesu li možda zbog toga tako zdravi i krepki? Otac gvardijan se na to nasmijao i odgovorio mi: *Mi to tako radimo već 400 godina. Kneipp nas nije tome naučio nego naše siromaštvo, otac naš sveti Franjo*. Fra. Alojz Mišić je još mlad čovjek, srednje visine i ne sasvim zdrav. Lijepo lice prekrivaju mu mali smeđi brkovi; zvonko govori hrvatski i latinski (latinski govore svi bosanski franjevci tako glatko kao maternji) i njemački. Naučio ga je većinom sam, ali putovao je po Njemačkoj jer je 1890. išao na liječenje kod župnika Kneippa Wörishofen u Bavarsku. Tamo sam i ja imao priliku prvi put vidjeti tog poznatog čovjeka. Gospodin je ugledan, jako iskusan i pravi bosanski narodnjak. Više godina služio je kao sekretar banjalučkog biskupa: sad je župnik, gvardijan i učitelj na Petričevcu. To mu prouzrokuje mnogo briga i odgovornosti. Kad su 1878. godine Osmanlije zapalile samostan i crkvu tom prilikom izgorio je kip sv. Mihaela na velikom oltaru. Sazidali su novu zgradu dosta veliku; skupa sa prostornom lijepom crkvom, koja nije još završena; jer nema ni zvonika ni zvona. Narod uzdišu za kipom sv. Mihaela, Bošnjaku je to mnogo više nego najkrasnija slika; posebno im nedostaju zvona. Kako bi mu monasi pomogli a ne mogu!

Bošnjak nema novca, jer je dosta siromaštva. Milostinje od ljudi, prostog naroda ne dobivaju nikakve, žive većinom od toga što proizvede samostan na svom zemljištu. "Zvono, zvono!"; tako je više puta uzdihnuo otac gvardijan. Tako bi ga želio napraviti! Sakupili su 400 goldinara ali to je premalo, o čemu mi je pisao kasnije: "Ja bih rado naručio prilično veliko zvono, nek se slava Božija i vjera katolička daleko po oklonim mjestima ori i razliježe!" Bošnjaci žele bar jedno zvono, koje bi imalo do 400 kg; što bi rekli, kad bi čuli veličasno saglasje četiri teška zvona, kakvo se razliježe po gorenjskim župama! Ljubaznost i uslužnost gospodina gvardijana je bila krasna. U Banjoj Luci sam proveo tri dana, svaki dan mi je svoju ljubav iskazao na novi način. Prvi dan je upregao svoje konje i vozio me je kud sam želio, za pratioca mi je dao oca S. Drugi dan je sam došao u grad i vodio me po Banjoj Luci. Naposljetku je poslao kolima drugog franjevca, koji me je pratio po okolini. Čvrst momak, sigurno još uvijek đak u gimnaziji, dovezao je čila konja, sigurno je već uprežen. Oče S. obukao je bijelu suknju iz ruskog platna – kakvo sam nosio ja – jer slučajno ni on nema muškog ukrasa, brade, u kočiji smo bili baš slični. Po strmom klancu sa Petričevca zapucketala su konjska kopita i ubrzo smo bili u dobrim petnaest minuta udaljenem Nazaretu. Šta je Nazaret? Mjesto sa kojim su naseljene "sestre presvete krvi". Došle su među našu jugoslavensku braću 1879. godine i kupile veliko zemljište od nekog muhamedanca, kojem austrijska vlada nije bila po volji. Njemice su, a ima ih već dosta koje govore i hrvatski. Sve skupa oko trideset. Posjed je rasprostranjen, obrađen i neobično rodan. Samostan i gospodarske zgrade su lijepi, a od prijašnje begove kuće nije mnogo ostalo za prepoznati. Pored sestara se nalazi sirotište. Zavod je opskrbljen jako dobro; sve je snažno, milo i simpatično. Neprijatno djeluje na Slavenu to da vidi svuda njemačke natpise u nenjemačkoj državi. Istina, pored su i hrvatski natpisi – da ne kažemo drugi – ali tuđi natpisi nekako žaloste domaćina. Tako mislim i ja, ali i moj primatelj otac S., koji se očito suprostavlja takvom potuđivanju. Pored prostranog samostana i sirotišta izgrađena je još i dosta velika crkva u gotskom slogu, za Bosnu prava krasota. Posvetio ju je ove godine domaći biskup fra. Marijan Marković. Iz Nazareta potjera pater konja ka istoku u Marijinu Zvijezdu ka trapistima, otprilike pola sata od tu. Putem, kao i inače u okolini, primijetio sam mnogo ptica, koje lete u jatima. Podivljali golubovi učinili su mi se drukčiji nego naši, činili su samo štetu po poljima; zbog toga ih svako smije ustrijeliti. Fra S. tresao se kad su letjeli iznad i pored: "Zašto nemam pušku. Zašto sam zaboravio pušku?"; ponavljao je kao pravi lovac.

Marija Zvijezda je samostan, sedam kilometara od Banje Luke na desnom brijegu Vrbasa. Trapisti su pokazali i ovdje da znaju izabrati prijatne i dobre krajeve. Prema sjeveru su visoke planine, ispred rijeka, a prema jugoistoku rodno banjalučko polje. Samostan je ustanovio otac Franz, rodom Tirolac, 1869. godine u grozno teškim okolnostima: posao je uspio samo zahvaljujući njegovoj tvrdoj volji, što sigurno ne bi uspjelo nekome drugom. Šta znaju i umiju, pokazali su i pred Osmanlijama. Došavši do samostana zamolili smo da ga pogledamo. Uovoljili su našoj volji. Uslužan brat, vratar, proveo nas je kroz samostan. Čudio sam se jednostavnim spravama. Nijedna stvar nije na odmet i bez namjene. Tu se možeš vrlo lako naučiti kako malo treba čovjeku za život, ako nisi pohlepan. Brat, vratar, ima dozvolu govoriti, kada neko obilazi samostan, objašnjavao je sve nekako, rekao bih sa dječijom jednostavnošću i srčnom ljubaznošću. Tu je ogromno sirotište za više od 100 dječaka – Bošnjaka, navodno ih imaju oko 140. Uče se raznih potrebnih stvari. Mnogi od njih zarađuju svoj kruh među narodom u Bosni, neki rade potajno za dobrobit čovječanstva kao trapisti u Bosni ili čak u južnoj Africi gdje je sad i otac Franz. Snaga, red i pravo hrišćanstvo – riječi su koje najbolje opisuju trapiško sirotište. Trapisti spavaju skupa u velikoj sobi u četiri vrste, a svako u svojoj platnom ograđenoj jedinici. Krevet im je slamnica, jorgan jednostavan; a u spavaćoj sobi nikad se ne loži. Za nas koji smo osjetljivi tu ne bi bilo udobno. Pri ulasku u trpezariju ugledali smo dva reda dugih stolova. Iako još nije ni šest sati stolovi su već bili pripremljeni za večeru. Pogledajmo šta jedu trapisti. Na svakom tanjiru je komad sira, nekoliko glavica luka, crn kruh, nešto leće, a pored čaša piva. Meso trapisti ne jedu nikad, osim ako se razbole. Za bolesnike imaju posebnu kuhinju i za bolesnika je prva stvar da dobije meso. Stolica se ne vide, a gdje sjede? Pored svakog tanjira je nekakva okrugla obješena daska sa jednom nogom. To je trapistima sjedalo, na kojem sjedi dobro i sigurno kao i mi na običnim stolicama sa četiri noge. Dok smo šetali okolo, susretali su nas mnogi trapisti; svaki od njih nas je pozdravio na način da su se pomakli i duboko poklonili u tišini, bez riječi. Stvarno čudno! Loše jedu, ništa ne govore, na tvrdom ležaju spavaju i to malo – lijegaju oko osam, a ustaju u dva ponoći jer idu na molitvu, a u tri već rade, tako je i ljeti i zimi – i pogledaj kako su krepke i zdrave te osobe u širokim i tvrdim haljama! Sloga ne daje krepkosti ni zdravlja. Samostan je sada jako velik; rastao je od godine do godine, tako je i sa cijelokupnim domaćinstvom i raste još uvijek. Na desnom brijegu Vrbasa nalazi se veliki prostor, ozidan visoko u brijeg, a još veće

je imanje na lijevom brijegu rijeke. Polje je uzorno obrađeno. Imaju krasnu veliku crkvu u koju nedjeljom dolaze i ljudi iz okoline; napravili su brod za preko rijeke. Mlaz poganja voda Vrbas, pored njega mogu se vidjeti mlinovi i pilane. Napravili su sebi i tvornicu za sir, sukno i pivo. Pivo prave za vlastite potrebe. Na to opominje njemački natpis na vratima *"Hier ist kein Gasthaus – Ovdje nije gostiona"*. Naše zemljake bi najviše zanimala štala, jer se u njoj ima šta vidjeti. Duga kolona krava i to kakvih krava. Mislim da ni faraon u snovima nije vidio tako debele, kao što sam ih ja u Mariji Zvijezdi. Bikovi su takvi da sam se prepao kad sam se našao iza jednog. Braća trapisti hrane ih mirno, tiho i vrijedno. Mnogi bi rekli da se govedima ovdje bolje ugađa i služi nego trapistima. Nakon razgledanja, pitao sam brata trapista, bi li mogao razgovarati sa opatom? Brzo me je najavio. Već nakon nekoliko trenutaka opat, prečasnii gospodin Bonaventura, bio je u čekaonici. Po rodu je Nijemac, častan, ima oko sedamdeset godina. Krepak je i zdrav, glas mu je zvonak, govor i ponašanje veselo, šaljivo. Neću pisati, kako sam mu prenio pozdrave i poklone iz Kranjske od poznanika, niti o čemu smo govorili: spomenut ću samo to da mi je rekao: *Učinite me veselim. – Kako?*, upitao sam. – *Dođite ovdje sa svojim stvarima i ostanite kod nas!* – *Ne mogu*, odgovorio sam. – *Zašto ne?* – *Preteško je.* – *Preteško?*, odgovori ljubazni starac. *Pogledajte me! Sedamdesetčetiri su mi godine, pa se ne bojim nikoga. Samo dođite, zdravi ćete biti, samo nešto ćete i izgubiti. Sed caro non prodest quidquam.* (Meso ničemu ne koristi.)

Gospodin je otišao, a u sobici pored nas čekalo je osvježenje: sir, pivo i crni kruh. Sir i pivo su nam se jako svidjeli, jako izvrsno jelo, dok je kruh nekako raskav u ustima. Napravljen je iz neprosijanog brašna. Kruh je inače jako zdrav i ne deblja. Drago mi je bilo što sam vidio slavni samostan i tihe monahe u njemu. Sumnjam da ću ikad poslušati opata i potrapistiti se. To ne bi bilo loše za dušu, ali istina je da vrag ima put do svakoga.

Banja Luka je u lijepom okruženju. Grad leži pored rijeke Vrbas, većinom na lijevom brijegu, u podnožju visokih brda za kojim se nižu uvijek veće i veće planine, pokrivene tamnozelenim drvetom. Prema istoku, jugu i zapadu grad je zatvoren; samo prema sjeveru leži lijepa visoravan, rodne njive, luke zbog kojih je sigurno grad i dobio ime. Iznad grada, visoko prema jugu, nalazi se tvrđava Vrbas; moćna tvrđava, koja je gospodarila daljnjom okolinom. Mnogi hrabri vojnici pali su pod njenim zidinama. Godine 1398. pod tvrđavu došao je ugarski kralj Sigismund, a hrabri vođa Hervoje odbio ga je pomoću mnogih bosanskih

velikana te raširio bosansku vlast do Save i Une. Godine 1416. slavni Matija Korvin osvojio je Banju Luku i oteo tvrđavu Vrbas Osmanlijama. Danas o njoj nema nikakvog traga, bar ga ja nisam vidio. Grad sam razgledao u pratnji patrona Alojza. Prema sjeveru je većinom novoizgrađeni dio grada poslije austrijskog preuzimanja. U tom dijelu nalazi se biskupska katolička i župska raskolna crkva; katolička župska je u južnom dijelu među starim zgradama gdje je prije bio franjevački dom. U novom dijelu nalaze se još biskupski dvorac, tvornica baruta, vojna radionica, Hotel *Bosna*, kolodvor i mnogo privatnih kuća. Izgrađene su prema uzoru na kuće u našim gradovima. Stari dio grada je po obimu mnogo veći od novog, a kuće su loše i u potpunosti, ili bar pola ih je drvenih. Kod nekih je samo prizemlje zidano, a umjesto vapna korištena je ilovača. Većinom su to kuće muhamedanaca; o tome svjedoče drvenim klipićima gusto zamreženi prozori, zato što samo iza takvih prozora mogu bivati "turske bule" – žene. Ako iziđu, koliko znam, moraju biti pokrivene, da se samo oči vide; a iznad njih je još nekakva nadstreha, tako da im stranac ne vidi lice.

Muslimanke uopće, bar u Banjoj Luci, malo izlaze. Prvi dan vidio sam samo jednu: drugi dan kad sam šetao po južnom, osmanskome dijelu, vidio sam ih nešto više. Svaka se najradije smakne pred strancem u štalu ili za kućni ćošak. Da su tako radoznale kao Evine kćeri kod nas uvjeriš se vrlo brzo. Ako se okreneš, vidiš da radoznalo zuri za tobom.

Slika 1. Bosanke, muslimanke (Marinko 1893, 80.)

Muslimanke su vrijedne žaljenja. Većinom moraju živjeti na lošem zraku, svojim muževima služe kao kakve sluškinje. Mada neke su i zadovoljne, jer tako

mora biti. Zadovoljne sve? Čini se da ne. U Sarajevu su mi govorile žene, koje druguju sa njima da mnoge uzdahuju za slobodom i zavide "švabkinjama"; voljele bi zamijeniti vjeru kad bi to bilo moguće. Vrijeme liječi i popravlja sve. Grad je velik, ali nema više od 15.000 stanovnika. U malim kućama ne može ih stanovati mnogo, a, osim toga, Banja Luka ima tu sposobnost, da kuće nisu zidane jedna do druge, nego svaka ima veliki vrt "bašču", zbog čega ima lijep izgled i zdrav zrak. Šetajući ulicama vidiš – ako smijem reći – za svakom desetom kućom po vrtu veliko kamenje. Neka od tih kamenja ukrašena su turbanima, drugi ipak imaju na vrhu izgled naših krovova; ispisani su arapskim slovima. To su muhamedanska groblja. Neka su poprilično velika. Taj običaj sam vidio po cijeloj Bosni; banjalučka groblja su mi se učinila posebno mnogobrojna. Nenamjerno sam shvatio: "Priroda čovjeka je svugdje ista. Dragog pokojnika želimo imati blizu sebe." Najčešće su groblja pored džamija, gdje se muhamedanac rado sjeća umrlih poznanika prilikom odlaska na molitvu. I to je nekako čovjeku prirodno.

Mada, treba reći da ta sa drvenim plotom ograđena groblja nisu gradu u ljepotu. Većinom su zanemarena; kamenje strši ili je nageto tamo-ovamo, prekriveno grmljem, a među njima pase perad, govečad, čak magarci i konji. To nije lijepo ni za oko, niti čestito za ovaj grad. Mošeja – džamija kako im kažu južni Slaveni – nisam brojao; oko dvadeset ih je ili možda čak i više. Jedna je posebno zanemarena. Zidana na niskom humu svojom munarom izvija se visoko prema nebu kao najviša banjalučka zgrada; to je Ferhad-pašina džamija. Ime je dobila po ustanovitelju, paši Ferhadu, narodno Feratu, koji ju je počeo zidati 1576. godine sa kranjskim novcem. Austrijskoj vojsci bio je zapovjednik Eberhard Turjaški. Paša Ferhad ga je ubio, a njegovog sina Engelberta zarobio. Milo je molila nesretna mati – udovica za zarobljenog sina. Ferhad joj je odgovorio da će ga osloboditi, ako mu se da toliko novca da može sazidati džamiju. Gospođa mu je poslala zahtjevani novac i tako spasila sina. O tom događaju već stoljećima svjedoči velika, istinito lijepa džamija. Munara je toliko vitka i visoka da te uhvati strah, ako staneš pred nju i pogledaš prema vrhu, kao da pada na te. Zidana je veoma tvrdo, da joj nije naškodilo ni jedan potres, niti onaj 1880., kad je jug toliko patio zbog grozne podzemne sile. Kupola te džamije je krasna i vidi se jako daleko. Ispred nje je dozidana neka prostorija, gdje klanjaju i Boga mole muhamedanci. Tu sam vidio prvog vjernika da se moli Bogu. Umio se, izuo čarape i stao na ćilim – tepih. Molio je stojeći, naklonio se duboko, raširio

ruke, sastavio ih, bacio se na tla, poljubio zemlju, podigao se i isto ponavljao više puta, ne obraćajući pažnju na nas. Časno je upoznavati Boga – to je svakako lijepo i veličanstveno; nečasno je sramiti se molitve. Pored džamije je grob paše ustanovitelja, a pred njom fontana koja muhamedancima daje vodu za čišćenje. I inače se ispred svake džamije nalazi fontana, što je jako pametno i zdravlju korisno. Zanimljivo je staro utvrđenje na brdu tog gradskog dijela. Tvrde da su ga napravili bosanski vladari, u njoj sada vojnici imaju svoja skladišta. Iznad vrata stoji natpis, civilnim licima, ako nemaju posebnu dozvolu, ulaz zabranjen: mada, nama nije niko zabranio ulaz, možda zbog toga kako je rekao pater *quia sumus Christi milites* – jer smo vojnici Hristovi. Odozgo sa tvrđave idemo kroz poprilično dubok jarak po mostu preko kojeg vodi cesta do nekadašnje osmanske, sada austrijske kasarne. Od grada je udaljena pola sata. Žureći uskoro stižemo do kuće, koja je tokom okupacije bila vojnička bolnica. Prilično se sjećam tog groznog događaja, koji je mogao imati jako pogubne posljedice za banjalučke bolesnike, vojnog duhovnika dr. S., vojnike i cijelu okupacijsku armadu. Naši su Banju Luku zauzeli 30. jula 1878. godine. Banjalučani su ih na oko prihvatili jako ljubazno, a potajno su kuhali strašan ustanak. U tvrđavi je bilo jako malo vojnika, većina je bila u spomenutoj osmanskoj kasarni van grada. Iznenada, 14. augusta Osmanlije su napale Banju Luku u mnogo većem broju, nego što je bilo austrijskih vojnika. Morali su se smaknuti u tvrđavu; grad se našao pod rukama napadača. Bolnica sa bolesnicima i vojnicima bila je opkoljena; oko nje je divljala prava borba. Kako je bilo oko srca bolesnicima i vojnicima dok su pobunjenici divljali, to mogu samo zamisliti. Da u pravom trenutku ne bi gradiškog nadporučnika Röhna koji je zagrmio sa četiri kanona na pobunjenike, ne bi izvukli živu glavu niti bolesnici niti vojnici u Banjoj Luci. Za obrazovanje hrišćana brinu se crkva i škola. U gradu su tri crkve, dvije katoličke i jedna raskolna. Ona je jako mala; mada, pravoslavni imaju na istočnoj strani grada pored glavne ulice na desnom brijegu Vrbasa drugu, veću crkvu, koja je od grada udaljena jedan sat. Katolička biskupska crkva je nova, snažna zgrada, ali biskupske časti nije vrijedna. Nadajmo se, da će biti u skorijem vremenu ta crkva ili druga župska, a da će biskup dobiti krasnu novu katedralu. Franjevačka župska crkva u istočnom dijelu starog grada je isto nova, ali nije još uvijek potpuno dorađena; zvonika još nema, zvona vise na drvenim gredama. Imali su redovnici u tom kraju još u vrijeme Turaka malu crkvu, koju su 1876. isti zapalili. Na zidanje nove tad nisu mogli ni pomisliti; katolici nekoliko godina nisu imali nikakve Božije kuće.

Nedjeljama su sveto darivanje obavljali pod milim nebom na groblju na zapadnoj strani Banje Luke; tu pokopavaju katolike još uvijek. Nasred groblja je mala, jako loša, kakva dva metra duga i toliko široka kapelica. Jednako je skoro po čitavoj Bosni. Treba tu i tamo usput tokom godine, uređivati kapelice, zimi daskama, a ljeti zelenjem, kako bi se u njima obavila sveta misa. U tome se očitava veliki jad i veliko trpljenje Bošnjaka, koji se bore sa takvim neugodnostima. Ni tu nisu imali mira pred Osmanlijama. Priča se da su Osmanlije, prije nekih 70 godina objesili 62 starješina odmah nakon svete mise na groblju, jer ih je jedan Rom optužio da su ubili nekog hodžu – hadžiju. Narod je molio po grobovima svojih bližnjih mučenika za katoličko ubjeđenje. Bez sumnje je bila molitva običnih Bošnjaka na tom kraju Bogu draža, nego molitva u mnogo kojoj skupoj stolnoj crkvi obrazovane Evrope. Suze su mi tekle dok sam hodao među visokim drvećem po tom posljednjem počivalištu bosanskih znanaca i kako mi je rekao Alojzije: "Tu sam imao svoju vlastitu misu." Malo naprijed u istoj ulici u kojoj je župska crkva je škola "milosrdnica". Djelovale su još u vrijeme turske uprave, na sreću naše braće po krvi i većinom su Slovenke. Srbi imaju svoju srpsku pravoslavnu osnovnu školu, muhamedanci imaju mnogo vlastitih škola, većinom u starom dijelu grada, gdje je također i velika trgovačka škola – prelijepa nova zgrada. Osim toga nova vlada izgradila je još općinsku javnu školu za djecu svih konfesija: muhamedanci kažu da ne odlaze u nju, valjda bi počinili grijeh kad bi dali dijete u kauske škole.

Banja Luka nema pozorišta, za zabavu se brinu na druge načine. Nijemci, vojnici i "birokrate" imaju svoj kasino, Srbi "srpsku čitaonicu"; ni muslimani ne zaostaju: sebi su sazidali vlastitu čitaonicu – velika zgrada, na čijem pročelju se nalaze arapski i hrvatski natpisi: "Kirajethana – čitaonica". Šta je sa katolicima, nemaju li oni nikakvog zabavališta? Rečeno mi je da su na početku imali pripadnici svih vjera zajedničku "čitaonicu", a da su Srbi htjeli sve posrbiti. To je rezultiralo nezadovoljstvom i prvi su se odvojili muhamedanci. Izgradili su sebi kirajethanu i nabavili mnogo časopisa. Oni katolici koji su u boljem stanju, pridružili su im se, tako da imaju zajedničko zabavište, a sa kršćanskom raskolnom braćom katolik ne može bivati pod istim krovom. Svuda po Bosni i Hercegovini javljala mi se jedna tužna istina: Srbi rade razdor svojom neopisivom nadutošću. Tvrdili su mi da je bila srpska pravoslavna osnovna škola još pod Osmanlijama ognjište srbizma. Odgajala je apostole koji su hodali od kraja do kraja i govorili sa velikim uspjehom da – srpsko i pravoslavno – je isto. Dosegli su to da se

pravoslavni zovu Srbima i naglašavaju: "Mi smo mi!" Oni govore i rade kao da je sam Bog ustanovio crkvu samo za srpski narod, a ne za sve narode za zemlji. Zato o njima govore: "Srpski Bog, srpsko nebo, na kojem sjede srpski anđeli." Većinom ne znaju šta je pravi značaj i namjera crkve Hristove. Biti Srbin – to im je veće od drugih stvari. U Sarajevu je moj drug pitao dječaka od deset godina, šta je? *Ja sam Srbin*, odgovorio je. – *Koje si vjere?*, upitao ga je. *Ja sam Srbin!*, odgovorio je dečko. Kad mu kaže drug da je Bošnjak, po vjeri "hrišćanin (rišćanin) pravoslavni", dečko potvrdi da je on *Srbin od srca!*. Od tu dolazi i to da se pravoslavni malo zanimaju za vjerski život: crkve su zatvorene ili prazne, čak i nedjeljom. Bože čuvaj nas Slovence takve sreće! Grad smo bar površno razgledali; obazrimo se još samo na njegove stanovnike. Narod je obučen jako jednostavno – bar tokom ljeta. Bijele široke hlače, preko pletena košulja prepasana sa više puta ovijenim širokim kaišem: prsa su razgaljena, na glavi nezaobilazni crveni fes sa crnom kićankom, na nogama opanci. Takvo odijelo imaju svi. Kod nekih sam vidio još neku do leđa dugačku košulju bez rukava iz naopako okrenutog kožuna – i po najvećoj vrućini. Naša djeca bježala bi pred takimi *bav-bavom*. Ženske imaju glavu i grudi pokrivene slično kao i kod nas; samo platno za glavu ima često našivene srebrne ili zlatne novce. Neke, posebno mlađe imaju i fes na glavi, koji je nekoliko niži u odnosu na muški. Nije loše za vidjeti. Tim se ponose: *Dok fesić nosim, donle se ponosim*. Suknja je grozna. To je neka *kiklja*, sašivena među nogama i omotana oko članaka. Žena u toj suknji izgleda kao da je u širokoj vreći, koja je privezana gore oko leđa, dolje ima dvije rupe, iz kojih vire noge: ta suknja se zove *dimije*. Bogatiji Bošnjaci se nose malo drukčije, posebno tokom praznika. Na glavi imaju fes, od njega se Bošnjak nikada ne odvaja, kao Hrvat od torbice. Muslimani nose na glavi turban ili fes, umotan platnom, što već znamo. Košulja je tanka, šareno obojena ili ukrašena. Hlače su iz lijepog materijala, često svilene, do koljena uz noge, a gore jako široke tako da se pozadi tvori nekakva čudna očima neprijatna praznina, slična vreći. Za nas nisu lijepe, recimo, prikladne su za južne običaje. Ne zaboravimo da muhamedanac klanja više puta na dan, kad bi imao hlače napravljene i iz najboljeg materijala brzo bi mu se rasparale. Hlače drži obični umotani kaiš, iza kojeg zavlači ili bolje rečeno je zavlačio Bošnjak oružje. Danas, naime, oružje smiju nositi samo oni koji imaju i plaćaju oružani list. Umjesto našega prsluka imaju jako kratak komad odjeće, koji nije ni do pasa, a većinom je bogato ukrašeno svilom, čak zlatnim vezom. Na nogama tako ponosnom Bošnjaku nalaze se lijepo izrađene šiljaste "papuče"

ili "jemenije", slične našim običnim cipelama. Usput da spomenem da su Bošnjaci štedljivi pri obući. Obični narod nije bos, a za đonove imaju drvene daske sa dvije daščice da mogu hodati u njima i po blatu; na daščicu je pritrvrđen u polukrugu širok kaiš u koji se utakne noga. Gorenjski Dolinci! Vaše cikle su bile nekad poznate daleko uokrug; vidite, to poznaju čak i Bošnjaci. Razlika je u tome da su bosanske bolje izrađene nego vaše. Inače, P. Alojzij mi je rekao i objasnio da se Bošnjaci razlikuju po odjeći baš kao i po vjeri – pogotovo iskaču rukavi pri košuljama i kaiš. Rukavi kod Turaka su šareni, kaiš je zelen, kod seljaka je odjeća zeleno obrubljena, raskolni hrišćanin ima ušit crven i plavi ukras u ravnim crtama, a kod katolika rukavi imaju na površini mnogo platnenih ušivaka. Raskolni seljaci nose duge, do leđa kose, ili obriju glavu i puste samo dugi rep (perčin), što kod katolika nikad nećeš vidjeti. Volovska kola su drvena, zato škripe da se daleko čuje; konjska kola imaju željezne ose, ali konji imaju zvona, kao kod nas kad vozimo po glatkom snijegu. Bolja bosanska kola izgledaju kao opletena košara, u koju se prostre slama i napravi sjedalo za dvije osobe, kao kod naših seljačkih kola – samo što su naši bolje opremljeni. Kočija ili lijepih običnih kola u Bosni nisam vidio, osim kod stranaca i kod kočijaša po gradovima. Jako me zanimalo jahanje u Bosni. Konj ima na drvenom sedlu na svakoj strani privezanu vrećku u kojoj se nalazi hrana za konja i za gospodara: na sredini među kesama sjedi jahač tako da nogama maše pred konjem i da biju životinju podstičajući je ka bržem hodu. Inače u Bosni je sad sve civilno – kako kažu po švabski obučeni ljudi. Mlađi i muslimani, imaju lijepu nošnju, ali fesa nikako ne skidaju, dok šešir predstavlja stranca. I bosanskim vojnicima su dozvolili nošnju fesa.

Bosanski Turek. (Po fotografiji.)

Slika 2. Bosanski Turčin (Marinko 1893, 134.)

U Banjoj Luci je nekoliko prodavnica takvih kao po našim gradovima, većina je uređena u skladu sa običajima, to su "dućani". O kakvim je dućanima riječ? Drvenim, starim i novim; ako su u sklopu zidane kuće što je rijetko, tad je bar prednja strana drvena. Ta se tokom dana sva otvori, da svaki čovjek koji tu prođe vidi šta je razvrstano u različitim posudama u ponudi, između kojih sjedi prodavač. Dućan je po običaju malen, trgovac ne treba čak ni ustati kad posega tamo ili ovamo. Domaći obrtnici rade u takvim dućanima i tu prodaju svoju robu.

Zanimali su me i bosanski mesari. Tih je baš mnogo u dućanima, mada češće ih možemo vidjeti da svoj posao vrše pod milim nebom. Među njima je popriličan broj onih koji su i kuhari (aščije), pekari, koji prodaju pečeno meso i pečenu janjad. Čistoće kod njih ne traži, zbog toga je blizu tih mesara zrak nekako neprijatan za nosnice – a Bošnjaka seljaka to više vuče, nego našega seljaka miris teleće pečenice iz gospodске kuhinje. Da bi ih vidjeli, kako čekaju, kako proždrljivo razgledaju kad će biti slasna pečenica gotova! Između toga, reći ću nešto što sam vidio kod biskupa Markovića. Govorio je samo slovenski, govori još njemački, kad ne bismo razumjeli koju riječ pomagali bismo si latinskim. Kod nas mnogi miješaju slovenski i njemački! Kod sebe ima biskup starog franjevca jubilanta, svog polubrata, koji je župnikovao po Bosni dugo u teškim vremenima. Starac je visok, jak i bijelih brkova – samo, nažalost, slabo čuje. Biskupa služi i kuha mu *baba ili baka*, stara Bosanka, njegova zemljakinja u običnoj bosanskoj suknji. Sigurno tim daje škof prelijep uzor svojim duhovnicima, kako treba biti zadovoljan malim. Uzdahnuo sam: kakva razlika između Bosne i susjedne Hrvatske!

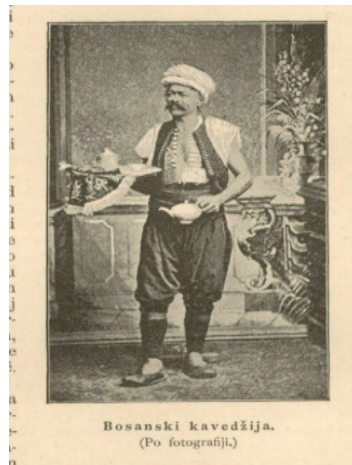
Dan nakon što sam razgledao grad čekao je opet ujutro ljubazan franjevac sa kolima. Drage volje sam išao sa njim. Pored tvrđave smo žurili na desni brijeg Vrbasa, prema jugu po romantičnoj uskoj dolini. Brzo smo stigli u Gornji Šeher. To je sat vremena od Banje Luke udaljena, valjda još od Rimljanja poznata banja. Trenutno je jednostavno opremljena, gospodar joj je imućan šezdesetogodišnjak, ponosan mada uslužljiv hadžija. Bijeli turban svjedoči, da je riječ o čovjeku koji je obavio *hadždž* u Meki. Pater se nije želio kupati; to sam napravio ja. Hadži-aga pokazao se kao gostoljubljiv, pa je čak uklonio tri Turčina, koji su bili u banji, rekavši mi: *Da budeš sam u banji!* Voda je za kupanje jako prijatna i oživljava; ima po R. kakvih 24–25 stepeni. Vojnici isto tu imaju svoje kupalište. Zadovoljan banjom pozdravio sam se od uljudnog hadžije i skočio u čekajuća

kola. Vozili smo se sa pričljivim franjevcem pored Vrbasa daleko na istok, tako da sam još bolje razgledao okolinu. Na toj cesti vidio sam muhamedance koji su razbijali kamenje za posipanje ceste. Prije 20 godina, rekao je moj pratilac, *nisu ovako radili!*. Pri tome se gospodin zadovoljno nasmijao i oko mu zaškriko, valjda sve u svoje vrijeme! Sadašnja vlada ne poznaje razlike između vjera u Bosni. Popodne istog dana je došao iz Sarajeva državni vojnički zapovjednik baron Appel. Odsjeo je u *Hotelu Bosna*, tako da sam imao priliku upoznati ga. Gospodin nestar, na jedno oko slijep – izgubio je oko na bojnopolju, izgledao je tjelesno slabo, a tvrde da je inače krepak, odlučan, po svemu vojnik. Večeras će zbog toga vojnici u hotelskom vrtu imati koncert. Bio mi je jako po volji, sam od sebe, još više jer sam imao kratkotrajno društvo vojnog duhovnika E., Mađara po porijeklu. Gospodin je još prije nekoliko godina položio ispit u višoj gimnaziji iz klasičnih jezika i njemačkog; saznao sam kasnije da predaje na jugu Ugarske. Izgledao je jako pametan i istinito predan intelektualac. Vrijeme mi je brzo prošlo: skoro sam zaboravio da sam prethodni dan namjeravao otputovati. Nešto tako mi se još nije dogodilo, a vjerovatno ni neće. Nekako ponosno sam otišao spavati, jer sam znao da me bosanski vojnik čuva, da mirno mogu spavati. Ujutro u pet sati, 21. jula bio sam u pošti na putu prema Jajcu. Dok sam se vozio kroz Banju Luku neprestano je padala kiša. To me je činilo nekako jadnim. Prije sam se veselio što ću imati lijep pogled na Banju Luku sa klanca "Banovac", sat od grada. Jedino sa tog mjesta se može vidjeti cijela Banja Luka u jednom. Prije nego krenemo, pogledajmo putnike! Kola su jaka i teška; čili i zdravi konji razbijaju kopitima put i nestrpljivo čekaju bičem znak za polazak. Pošta je pod nazdom vojske. Zbog toga je vozač vojnik, sprovodnik vojnik, a pozadi ima isto tako uređeno sjedalo za vojnika koji punom puškom nadzira cestu; čuva nas od hajduka kojih sad i nema toliko po Bosni. Za mnom je u poštanska kola ušao neki Španjol – Jevrej iz Jajca. Španjolcima zovu Bošnjaci stare, više od sto godina naseljene Jevreje u Bosni. Iz Španjolske pod prijetnjom Ferdinanda Katoličkog da se pokrste ili ise le došli su u Bosnu. Među sobom i dan danas govore španjolski, sa drugim bosanski jezik. Moj saputnik je bio naoružan nožem i revolverom za pasom. Naoružani su bili i vojnici, a i ja sam imao u džepu zamotan mali pištolj. Sličan sam bio onom novomeščanu koji nikad nije zaboravljao revolver, kad je išao na put, a zbog sigurnosti bi ga zaključao u prostor ispod sjedala, a ključ pospremio u džep. Uglavnom, naoružani smo bili, šta bi bilo kad bi došli hajduci, ne znam kako bi bilo, sigurno ne dobro. Vojnik

sprovodnik, pošten Čeh Svoboda, pripovijedao nam je o tome da su prije nekoliko dana pokrali poštu u Hercegovini. Govorio je to namjerno zbog Španjolca, kojeg je dobro poznao. *Čifut* je brzo pokazao svoju hrabrost time zašto vlada svakog lopova ne objesi ili ne strelja; zašto, kad bi se to dogodilo, onda bi njegov "krvavo zarađen" novac bio potpuno siguran. Čovjek je naime jako imućan, ali i velik škrtac. Inače, nije bio tako oduran, u odnosu kako njegova braća kod znas znaju biti, bar je lijepo govorio o Bosni i Bošnjacima. Poštanska kola su za dva putnika poprilično uredi i cijena vožnje je prikladna. Od Banje Luke preko Jajca do Travnika (160 km) plaćaš 7 gld, 90 kr. Krajevi kroz koje vozi pošta su zanimljivi, tako da ti nikad neće biti žao zbog putovanja. Cesta iznad Banje Luke se na lijevom brijegu Vrbasa penje jako strmo. Duboko poda mnom je šumeća rijeka, tamo na desnom brijegu je Gornji Šeher, gdje me jučer hadžija počastio banjom. Odavde se između visokih brijegova vidi romantična Vrbasova dolina. Nadajmo se da nije daleko vrijeme kad će prožviždati lokomotiva između ovih stijena prema Jajcu. Na vrhu Banovca smo. Kiša se smanjuje: još jednom se obazrem na grad u kojem sam proveo prijatne dane. Istinito lijep je pogled, ali zbog kiše ne baš jasan. Čitaoče, ako budeš ikad išao kroz ovaj klanac, ne zaboravi stati tu par trenutaka. Otuda naprijed cesta je sve više divlja, strma i nezgodna; sa strana je grmlje. Izvija se desno i lijevo u krivinama ili se izdiže čak preko klanca. "Turčin" koji je samo jahao tražio je najkraće putove i baš one stazice bosanskih jahača su se kasnije preobrazile u ceste. Sjetio sam se naših kranjskih Janeza, među kojima je bio i moj brat kako su se uspinjali 1. augusta 1878. godine po tim brdima – Malbuč brdo ga zovu Bošnjaci – u međuvremenu zapovjednik je vodio glavninu čete dolinom rijeke Vrbas. Put je i sad loš, iako su je naši vojnici popravili za potrebe poštanskih kola. Tad su momci imali većinom samo kozje stazice, po kojima su sa poteškoćom stupali spretni bosanski samari (natovareni konj). Kako im je bilo oko srca, jer nisu bili sigurni ni trenutak da gdje u obližnjem grmu ne pukne puška i nekom od njih ne utrne mladi život! Nisko grmlje uz cestu mijenja se u visoke šume, nakon toga se ukazaše pašnjaci. Odmakli smo poprilično od Vrbasa prema zapadu. Na desnoj strani vide se loše zgrade; kućice – pred njom na četiri točka su šipke pokrivene granama – to je han Kola, sličan hanu Kuježević i Davidovom hanu. Šta je to han? Turska mala gostiona u kojoj možeš naći crnu kahvu i ništa drugo. Pohladno je. Ušli smo u han da se ugrijemo gorkom tekućinom! Tražili smo kahvu – dečko od 15 godina već je sjedio pored niske peći, koja je nekoliko slična našim seljačkim pećima

napravljenim iz ilovače. Uskoro provrije voda, u nju doda nekoliko mirisnog praha, dečko promiješa, prelije pet puta, šesti put iz posudice u posudicu, neodlije toz nego izlije u *findžan* – šoljicu kahve, fino mi doda i reče “molim”. Nije jako to piće, ali jako dobro miriše. Ako si uzeo šećer, dat ćeš dva krajcerja za fildžan, ako piješ gorko, zadovoljan je kahvedžija jednim novčićem. Pored zida u hanu je za pedalj uzvišen, ćilimima pregrnjen prostor, gdje legneš ili se nasloniš, ako hoćeš: stola Bošnjak ne poznaje.

Ljeti tokom lijepog vremena doneseš sebi kahvu pod onaj granama prekriven prostor pred kućom. Tu se nalaze većinom dugačke jednostavne klupe. Ponosan je kahvedžija na sebe i na svoj han. Saputnik mi je pričao da je blizu Tuzle pitao jednog takvog kahvedžiju: *Šta imaš, brate?* Odgovor je bio: *Imam sve što ti je drago. Imaš li mesa? Nemam, brate! Imaš li sira? Nemam, brate! Imaš jaja? Nemam, brate. A šta imaš?*, upita ga opet vidno nevoljno. *Brate, imam crnu kahvu; kad imaš kahvu, brate, onda imaš sve! Šta ćeš više?*

Slika 3. Bosanski kahvedžija (Marinko 1893, 178.)

Priroda je darežljiva i dala je ta lijepa brda, razne stvari razveseljavaju putničko oko, položaj je visok, zrak je čist i zdrav. Kraj je sličan nekim planinskim krajevima južne Bavorske ili Štajerske, gdje dolazi na stotine stranaca jačati si zdravlje na hladnom gorskom zraku. Ali nešto nedostaje; ljudskih bivališta. Osim nekoliko razkrivenih koliba kod hanova drugih nije bilo vidjeti. Hrišćani tokom osmanske uprave nisu smjeli kuće graditi blizu cesti, jer im je svaki čas kakav zloban putujući muhamedanski redar (zaftija) mogao baciti horoza na krov, ili ko drugi; sakrivali su svoje kolibice u udaljenim krajevima. I stvarno, u nekim

krajevima vidio sam poprilično daleko od ceste rastresenih koliba, a pored ceste je stao kolac sa natpisom da je to selo. Pa kakve su to "kuće"? Slameni krov rasteže se na dvije strane do poda i treća strana je prekrivena slamom, ispred je ulaz koji se u dosta slučajeva ne može ni zatvoriti: zdanje je bez prozora, bez poda, bez soba – to je bivalište ovdašnjeg seljaka. To su ostaci 400-godišnje barbarske vlade nesrećnog polumjeseca.

Nakon četiri sata uspinjanja i vožnje došli smo do hana *Kadina Voda* na visoravni Hidin-Majdan, 830 m nadmorske visine. Tu se nalazi mala vojnička straža da čuva carske štale i neke druge državne sprave iz novog doba. Prije nego se Bosna smirila, ta je stanica bila važna. Pored carskih sprava je lijepa po naše izgrađena kuća, koju je za vladu zidao Gorenjac Steinmetz, koji se sada nalazi u Sarajevu. Neki Srbin je tu kuću kupio i od nje napravio gostionu – bosansku, naravno. Hvala Bogu što se tu naselila poštena srpska duša; usluži te koliko može i zna, hranom i pićem, čak i sirom trapistom i pivom u staklenim bocama. Hrana nam je izvrsno mirisala jer putovanje po tako rogobatnom putu izgladni čovjeka. Do grada Jajca je od Banje Luke 90 km – ovakvu uslugu ne dobiješ nigdje osim na ovoj visokoj samiji.

Valjda će našem čitaocu biti po volji ako se još jednom osvrnem na našeg Jevreja Španjolca. Čovjek je gladan, a naručio je sebi krišku kruha sa paprikom, kao što smo uradili sprovednik i ja, jer je bilo preskupo, jer ima samo 400 hiljada goldinara. Zato je imao sa sobom dva jajeta, komad kruha i nekoliko glavica luka. Žedan je, oh, kako se obazirao po pjenećem pivu, želio ga je, ali mu je bilo žao novca. A Jakupov sin se znao snaći. *Jedete li luk i jaje?*, upitao me. *Probao bih*, rekao sam. *Evo vam!*, reče i gurnu mi pera luka i pola jajeta i reče: *Ovo pivo mora da je dobro*. Bio bi bezobrazan, kad mu ne bih dao probati? Par trenutaka i pola boce hladnog pića nestalo je u njegovom žednom tijelu. *Taj zna*, smijao se vojnik Sloboda.

U Kadinoj Vodi odsjeli smo dva sata, toliko da su konji dobili dovoljno hrane. U 11 sati smo krenuli naprijed i inače većinom pješke, jer je cesta jako strma i razdrta. Visoka valovita brda vidjela su se ukrug sa bujnim planinskim pašnjacima, po njima su pasle krave, stada ovaca, koza i govoda. Kola su promijenila smjer i našli smo se prema dole u Sitnici. Tu je oružana i vojnička stanica te pošta. To mjesto nalazi se 831 m nad gladinom mora. Kiša koja nas je ujutro tako plašila, prestala je uskoro kad smo napustili dolinu Vrbasa. U jednom trenutku kad smo se približavali pošti počelo je toliko liti i grmjeti da smo se osjećali

grozno. Munje su šibale lijevo i desno, što je uzimalo dah. Naša poštanska kola su sa nama stajala uz cestu pored telegrafskih kola. Nije mi bilo prijatno oko srca. Ali put treba nastaviti. Po najvećoj kiši su vojnici upregli konje – vojnik se vremena ne smije bojati – i krenuli smo naprijed većinom prema dol'! Okolina je počela poprimiti čisto drugo lice; umjesto pašnjaka zagledaš jako bujne rastuće mlade šume, pune kleke i bukve. Iza šuma prostiru se rodna polja sa sočnim travnjacima, koje sad Bošnjaci kose. Kiša je opet prestala i ugrijalo je sunce. Kako je lijepa priroda! Svijet je rodan, rast dobra, iako nije nigdje obrađena onoliko koliko bi bilo potrebno. A – ta uborna bivališta naših Bošnjaka! Kako po takvim brlozima rastu tako krepki i zdravi ljudi. Jednostavna hrana ih umara od mladosti, mekušnost ne poznaju, čist zrak i život pod milim nebom – to izgleda čini takva čuda. Slovencu na tom putu nedostaje nešto, što mu kod kuće razveseljuje oko. Nema crkvi, ni krsta, ništa svetog. Nehotice se obazire po tim biserima naše mile domovine – uzalud. Naime! Tamo je krst na zidanoj, na neka dva svežnja visokoj piramidi, stoji pored ceste, pola sata od Varcar-Vakufa. Natpis u podnožju svjedoči da je bio tu 5. augusta 1878. godine težak dan. Tamo na lijevoj strani su rogaljska brda. Na njima i pod njima u Podroglana su mnogobrojne pobunjenike očekivali austrijski vojnici. Riječ je o hrvatskim vojnicima Leopoldovog puka, a među njima je bilo i nekoliko Kranjčana. Krvavi boj trajao je tri sata; prvi put su tu naši Janezi bili u vatri, a pokazali su se, neprijatelj ih je odvratilo prema Varcar-Vakufu i otuda naprijed prema Jezeru i Jajcu. Natpis na njemačkom svjedoči o hrvatskim i slovenskim junacima koji su tu prolili krv za slavu domovine. Zaželimo im vječni mir i požurimo prema spomenutom mjestu. Vožnja je odavde prijatna, zbog toga pošta drnda po novoj glatkoj cesti koju su napravili vojnici pravo u grad. U tihoj lijepoj dolini, između visokih planina leži Varcarevo ili Varcar-Vakuf, tek na istoku prema vrbaskoj dolini se nekoliko otvara prema svijetu. Rasteže se poprilično na naširoko prema podnožju visoke planine prema jugu: morske visine ima 600 m. Gradić ima mnogo kuća, većinom malih turskih, kao u Banjoj Luci. Jako prijatno je za vidjeti oko kuća bujne voćnjake. Istinski sladak je pogled na taj kraj, koji se više puta imenovao do 1878. godine. Sada miran gradić bio je prizorište mnogih krvavih borbi, da nije prvi pucanj kod Roglji preplašio muhamedance. U Varcarevom su naime ispod džamija našli silno mnogo oružja i municije. Mislili su znači Turci podići ozbiljnu bunu. Hvala Bogu, nije im se posrećilo. Gradić broji nekoliko hiljada stanovnika, po vjeri katolika, pravoslavni i muslimana; Jevreja nema. Kad sam pitao vlasnika

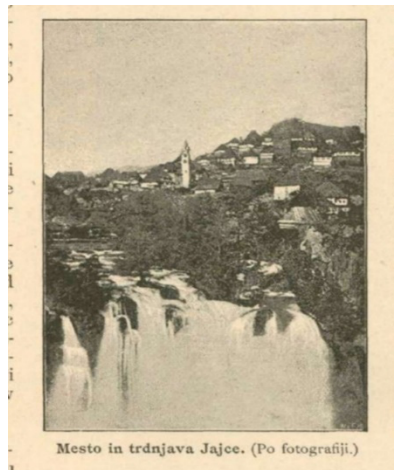
gostione blizu pošte, zašto nema tu Španjolaca, rekao mi je: "Ne zadržavaju se kod nas. Pokušali su već, ali im nije uspjelo, jer smo sami već dosta lukavi." Ako su Varcarevčani tako poduzetni, kao što je taj čovjek, onda govori istinu. Ko se ne bi čudio tome da u tom gorskom kraju, 70 km od željeznice, taj mladi vlasnik kafane ima pripravke sa ledom! Uslužio nas je svježim mariborskim pivom od sode i ustvrdio da mu se jako dobro isplati.

Varcarevo ima novu katoličku crkvu, malu raskolnu, i nekoliko džamija od kojih se jedna odlikuje vitkom munarom i lijepom kupolom. U izgradnji je upravo katolička škola, za koju je vlada dala lijep iznos: tu je još nekoliko drugih javnih zgrada koje zida bosanska vlada. Cesta prema Jezeru je nekad bila grozna, prava turska. Vodila je preko strmog sedla. Sada je popravljena, radili su je naši vojnici, a Bošnjaci su tucali kamen. Kretali smo se sve niže i niže, za pola sata stigli smo u dolinu, u selo Majdan, ili kako se već naziva po rudniku Sinijakovo. Tu su dvije topionice za rude. Na njemačkom *bergverwaltung Sinijakovo*. Dim se izvija visoko u planine, gdje se kopaju željezo i bakar; među njima nalazi se i nešto zlata. Kažu da se može dobiti nešto zlata, te da je vrijedno to imati na umu. *Kad bi ga bilo toliko, ne bi trebali uzimati od Jevreja za uravnoteženost naše valute!*, rekao sam razgovornom sprovodniku, koji mi je i ispričao tu posebnost. Iskopanu rudu na leđima, sa samarima nose konji, za tako malu platu da je to nevjerovatno. Za to što donese jedan konj da se samo osam krajcera; a ne može više od dva puta na dan do rudnika i nazad. Bošnjaci toware, kako žive vlasnici tih konja, ne znam. U Sinijakovom će se zidati škola za koju se kamenje već dovozi. Kakva će biti. Njemačka valjda ne – za Bošnjake! Preko puta tvornice na lijevom brijegu Jošavke, samo nekoliko niže prema Jezeru, strši visoko u brdu više svežanja visok bijeli kamen. Iz Izdaleka sličan djevojčici, koja drži nešto u kecelji. Krećemo dalje! Nekoliko puta puceknu vojnički bič, i mjestašce Jezero nas prihvati u svoje krilo. Mjestašce (426 m nadmorske visinne) je sagrađeno upravo tamo gdje se dodiruju uska dolina Jošavke sa veličanstvenom dolinom Plive. Čista, hladna voda Plive izbija kakvih 15 km iznad Jezera iz više podzemnih jama; odmah na početku je poprilično široka. Dolazi od juga, a pri Jezeru zavija sjevernoistočno, tu se izliva u jezero, od kojeg je mjesto dobilo ime. Položaj mjesta Jezero je tako lijep i prijatan, da je malo takih krajeva. Pored bistre rijeke, koja ima bezbroj pastrmki u svojoj hladovini, na brijegu iznad jezera među brdima, zaklonjeno od jakih vjetrova je kao u raj. Stanovnici su muhamedanci, zbog toga se vidi nekoliko jednostavnih džamija i nikakvog drugog

vjerskog simbola. Na cesti koja je ujedno i jedina glavna ulica je jako živo. Na ulazu u mjesto "kafana"; muškarci sjede na niskim klupama na prozoru, ispijaju crnu tečnost, puše duhan iz dugih čibuka, mirno i zadovoljno. I ja sam popio dva findžana kahve, koju mi je donio mladi kahvedžija sve do poštanskih kola. Na desnoj strani neko nudi pripremljene pastrmke, pored njega je čovjek sa pečenim janjadima, a malo naprijed možeš da kupiš ili ubereš tikve itd. Taj pita za pismo, naručuje sprovodniku; naš Jevrej ima nekoliko znanaca oko sebe, koji govore o trgovini; sve vrvi po ulici kao u košnici. Kola se teško probijaju kroz gužvu da dođu do jezerskog brijega. Tu se vidi, pored izliva rijeke Pive, pet lijepih lađa in mnogo brodica, prijatno bi bilo voziti se po čistoj vodenoj gladini. Da, lijepo je tu, samo stanovnici nisu lijepi. Primijetio sam da posvuda pogotovo u ovom mjestu imaju muhamedanci od koza izgrebana lica. Nije čudno, jer snažni nisu, koze pa sigurno ne daju se ukrotiti. Jajaško jezero je najveće jezero u Bosni, dugo je 7 km. Ima tri veća nejednaka dijela. Cesta nas vodi pored jezera. Nova je; Austrijci su je isklesali prije nekoliko vremena na više mjesta iz duboke skale. Na desnoj i lijevoj strani jezera vide se visoko prema nebu štrleći vrhovi pokriveni tamnim zelenjem. Sa sjevera se snižava svijet polagano prema brijegu. U mirnoj boji bistrog jezera pokazuju se čarobni vrhovi visokih planina. Stvarno je divan pogled na to jezero. Stara cesta je vodila pored jezera samo do tzv. *lovskog groba*, gdje od 7. augusta 1878. počivaju pali lovci 10. bataljona. Otu da se dizala visoko u planine, gdje je divljala isti dan strahovita borba između Turaka, Kranjaca i Hrvata. Obazrimo se nekoliko na taj boj! Lukavi muslimani, skupljeni u velikom broju, bili su na ugodnom mjestu; zauzeli su bili brda Mile i Borac na planini (tako mi je pripovijedovao tumač, kad smo gledali gore sa jajačkog grada) tu su sačekali našu vojsku. Turčin nije namjeravao ništa manje, nego svu vojsku potisnuti u jezero. Samo vanserijska ustrajnost je spasila naše vojnike. Bili su se oni od deset sati ujutro do pet sati navečer. Turci su po broju bili moćniji i imali su bolje pozicije, jer su bili nad Austrijancima. Našim je stvarno trebalo junačke hrabrosti. Dugo je bila pobjeda neodlučna. Tek sad su naši uhvatili Turke sa strane te kad se je jednom odredu posrećilo popeti nad njih, povukli su se prema Jajcu. Jedan obični Bošnjak pričao mi je da je jedan katolik domaćin pokazao put po kojem su naši zaobišli vruga, ali da je i njega prodrla turska kugla. Najbolje su se tu pokazali naši vrli Kranjci. Sam komandant Würtemberg je rekao: *Kranjcima treba zahvaliti da nismo plivali po jezeru i nismo pili njegovu vodu*. Palo je mnogo naših vojnika. Dolje pored ceste je spomenik

postavljen hrabrim borcima, a gore na staroj cesti u vječnu slavu pomnik junacima Slovincima i Hrvatima, ali to ne može oživjeti njihove kosti. Malo dalje od tih krvlju natopljenih brda nalazi se tzv. *Carevo polje* – njive na gorskom boku što moćno vise prema sjeveru. To polje je prema navodima bilo imanje zadnjeg bosanskog kralja, Stefana Tomaševića – a po narodnim bajkama i za vrijeme njegove smrti. Turci su ga uhvatili u tvrđavi u Ključu i tu mu odsjekli glavu. Njegovo truplo pokopali su u Jajcu, gdje se još prema nekima vidi njegovo kostur. Jezero je sada uže, sad šire, uopće grozno duboko. Voda je bistra kao kod naših gorenjskih jezera. Nekako sat vremena hoda od mjesta Jezera su visoke skale Plivi zatvorile put, pa predati su se morale silnoj moći; voda je kroz nju napravila uzak protok; zato se tu jezero jako suzi te vije kroz tijesna skalnata vrata. Austrijski vojnici presjekli su visoku skalnu kako bi dobili prostor za cestu. Između nje i jezera stoji moćna peć, koja kao kit čuje i čuva prilaz do donjeg jezera. Poprilično pod tom skalom se voda opet širi, ali ne u jezero – skale to ne dopuštaju: nego se vali na desno, vali se na lijevo, skače i puše, pršti po različitim tokovima te se pridrvi do prirodnog dijela sa drvima obraslog jezera, koji je visok tri do četiri sežnja. Zahukti se jedan moćan tok, pjeneći se silnim bubnanjem: na desnoj i lijevoj vidiš od 30 do 40 manjih, što sikte u nizine kao zmije iz svoga gnijezda. Lukavi Bošnjak je bližnje curke navratio u svoju korist: postavio je iznad njih na kocima drvene kolibe, dio u svaki mlinski kamen, pričvrstio ga na jak panj, tome dodao na donjem kraju nekakve račve, gurnuo ih u tekući curak – i bosanski mlin je gotov. Uz cestu sam nabrojao osam takvih jednostavnih mlinova. Drvena brv na kamenim podlogama vodi od brijega naprijed od mlina do mlina. Pod tom prirodnom branom sabire se voda u drugo, donje jezero, koje je mnogo manje nego gornje, a jako lijepo, malo dalje nego šire. Opet se zahuktava voda divlje preko prirodne, mnogo razrovljene brane: treće najmanje jezero je pred tobom. Kako bi priroda željela pokazati, šta zna napraviti iz vode, kamenja i biljaka tako različitih, krasnih prizora pokazuje tu Pliva, dok se ne izvije sa skale u Vrbas, koji je tjera sa sobom u Savu. – Vidi! Jaka peć pravi prirodnu branu, voda se srdito zahuktava preko nje u dubok vir. Drugi dio ga pretekne u nju, pjeni se od desne i lijeve; skale se uzdižu prema gore – samo skala mirno stoji već stoljeća, smijuć se bezuspješnom vrvenju i drvenju u svom podnožju. Iznad skala uzdižuće drvije se ljubko smješka, jer dobiva uvijek novu svježinu iz tekućeg elementa, za svoj život uvijek nove stvari, koje mu na skalnu donose vodeni valovi divlje rijeke iz gornjih krajeva. Padanje od skale do skale

se ponavlja sto i sto puta, uvijek isti, mada uvijek novi prizori razvedravaju oko. Da, ljudska ruka ne bi mogla napraviti ništa jače ni ljepše nego je tu napravila priroda, oživljena po Božijoj svemogućnosti.

Mesto in trdnjava Jajce. (Po fotografiji.)

Slika 4. Grad i tvrđava Jajce (Marinko 1893, 330.)

Čudeć se tom prirodnom čudu govorio sam sam sa sobom: zašto nemamo kod nas istu prirodnu krasotu! Lijep si, Blede, krasan Bohinj, daleko poznata Postojnska jama, ali jajačko jezero, Jajce i slap u njemu – nemaš Slovenija!

Iz tih snova probudio me šaljivi Čeh sprovodnik. Pitao je Španjolca: *Jesi li lovac? Nisam, odgovori. Ne voliš li zeca? Volim na viljuški i pladnju, odgovori Jevrej. Zar ga smiješ jesti?, pitao je vojnik. Smijem kada je košer, odgovorio je Jevrej. A tako, odgovori šaljivi potomac roda Ibrahimovog, "košer" je kad ga vaš mesar zakolje. Znači, vi Jevreji zeca ulovite za uši, donesete svom mesaru da mu prereže vrat, pa napravi košer. Smijali smo se, Španjolak je ćutio, vjerovatno misleći: "Zec je dobar."* Glatka cesta nas je uskoro dovela do Jajca, gdje je ulaz u grad Jajce. Njemački natpis pred gradskim vratima svjedoči da je cesta pored Plive od Jezera dovdje djelo naših vojnika. Glasi: *Erbaut 1881 von der Pionnier-Abtheilung des 66. Infanterie Regiments.*

Jajce je zidano u obliku stošca, na zadnjem brijegu "Gole planine". To visoko brdo je jako slično polovini jajeta; neću pogriješiti ako kažem da je po tome i dobilo ime. Kad je sazidano, ne zna se tačno. Tvrde da ga je ustanovio hrabri vojvoda Hrvoje, koji je umro 1416. godine. Gradske kuće raspoređene su po stranama, vrhunac predstavlja starodavna tvrđava, koju su bez sumnje izgradili

domaći knezovi već prije junaka Hrvoja. U podnožju brda vodu vali Vrbas prema sjeveru i Pliva od zapada prema istoku. Nekad je grad bio osiguran jakim bedemima; pored ceste koja vodi u Jajce vide se i danas dobro očuvan kameni zid, koji se završava u džinovski svod sastavljen iz silnog rezanog kamenja. Kroz te ostatke nekadašnje utvrde ulaziš u gradsko područje. Zadnji kralj Stefan Tomašević izabrao je ovaj utvrđeni grad za prijestolno mjesto, jer je Bobovac, u južnoj Bosni, u kojem su prije većinom stolovali kraljevi bosanski zbog turskih napada bio previše nesiguran. Tu se nalazi nekoliko kuća na desnom brijegu. Kuće su turske, male i jednostavne, zidane bez reda; sa slabo tlakovanim ulicama, neprijatno vijučući se tamo-ovamo, tursko je sve; samo nekoliko novih zgrada za kancelarije i krasni hotel "Jajce" su jedine gradske zgrade. Tvrđava sada služi vojnicima za boravak i druge vojne namjene. Uz dozvolu poveljništva može se obići. Bio sam jako zadovoljan što sam uspio doseći poprilično visoko, trud mi se isplatio jer je prelijep pogled na sve strane, posebno prema sjeverozapadu na "Carevo polje" i ona brda, po kojima su naši vojnici tokom zauzimanja plesali krvavi ples sa Turcima. U dvorištu tvrđave ukopana su dva vojnika 53. puka: podčasnik Štefan Grilec i Ivan Netko. Turci su im tokom one bitke iznad jajačkog jezera odsjekli glave te ih pobjedonosno donijeli u Jajce. Kad su naši vojnici zauzeli mjesto, pokopali su ih u ovom kraju sa vojničkim počastima, o čemu svjedoči njemački natpis u zidu iznad groba. Na toj tvrđavi je možda najeminentnija stvar kameni grb na jugoistočnoj strani iznad vrata, koja vode u neku prostoriju – kapelu ili kriptu. Predstavlja krunisanu ljudsku glavu sa dugom, do leđa padajućom kosom: nažalost, lica nema. Rački misli da je to grob bosanskih kraljeva, znači stari grob bosanski. Dokazati se sa sigurnošću ne može. Zato ga valjda ni vlada nije prihvatila, nego je napravila novi grb, koji bar mene podjeća na tursku grubost: crveno obojena ruka sa držećim britkim mačem. Pod tvrđavom su nekad bili vrtovi, nekoliko niže na sred brijega, crkva sv. Luke, kraljeva dvorna crkva. Sagrađena je bila u gotskom stilu najvjerojatnije u 14. stoljeću ili početkom 15. stoljeća. Zvonik jako visok, sa dvije vrste krasnih prozora, i crkveni zidovi su još uvijek u potpunosti sačuvani. To i nije čudno zato što je cijela sagrađena iz rezanog kamena. Osmanlije su namjeravali iz te zgrade napraviti džamiju. Mada, kako kažu spriječila ih je sama Božija volja, zato su je 1527. godine zapalili i ostavili budućim stoljećima da svjedoči o njihovom divljaštvu: za srušiti jaki zid bili su prelijeni. Nadajmo se da nije daleko vrijeme, kad će se ponovo iz ruševina uzdići krasan hram u slavu Najvećeg; gdje je teklo toliko

hrabre slovenske krvi. Čuo sam da se o tome ozbiljno razmišlja i da vlada namjerava za tu plemenitu svrhu izdvojiti poprilični iznos. Dao Bog! Kakvo slavlje se dogodilo u toj zgradi 1461. godine u novembru? Papa Pio II. se neizmjereno trudio pokrenuti križarski rat protiv Osmanlija, koji su upravo tad grozno prijetili Evropi. Pošto nije mogao ništa dogovoriti u zapadnoj Evropi, vojsku je počeo sakupljati sam, povezao se sa junačkim Albancem Skenderbegom i Stefanom Tomaševićem, kraljem bosanskim. Zbog toga je prihvatio pod svoje okrilje i naklonost Bosnu i u vezi sa tim odredio posebne poslanike za izvedbu krunisanja u Jajcu. Početkom novembra se u toj crkvi izvršilo krunisanje, usprkos protivljenju ugarskog kralja, koji je smatrao da on polaže pravo na bosansku krunu. Svečanost se dogodila pred svim velmožama kraljevstva bosanskog. Činilo se je da će Bosna stvarno ustaviti ponosnu tursku silu. Kralj se ohrabrio, djelovao je istinski kao pravi junak i ponosno nazvao: "Kralj Srbijem, Bosni, Primorju, Humskoj zemlji, Dalmaciji, Hrvatskoj, Dònjim krajem, zapadnim stranama, Usori, Soli, Podrinju i k tomu" – ali, nažalost, bilo je prekasno. Neispravnost, propalost bosanskih velmoža, pohlepa i izdaja bosanskih velmoža su 1463. godine koštale kralja kraljevanja i života. Između te crkve i tvrđave su tzv. katakombe koje se smatraju za prve znamenitosti bosanske zemlje. U magistratu smo tražili dozvolu; dobivamo je za 30 novčića, pored toga i slugu, koji nam svijetli sa bakljama i svijećama u podzemnoj šupljini. Katakombe su do 20 m duga i 12–15 m široka dubina pod starom tvrđavom. Inače, jako umjetno je isjećena iz skale. Predstavlja crkvu sa tri etaže. Prema istoku je veliki oltar, na desnoj i lijevoj strani još tri, nekoliko manja oltara, koji su napravljeni kao da su veliki. U živu skalu je usjećen veliki krst, na jednoj skali je isto tamo isklesano sunce, a na drugoj mjesec. Šta to znači, zna svako, jer tako i sad umjetnici izražavaju Gospodovu smrt. Prije je poprilično veliki sto (mensa) vertikalno izdubljen. Riječ je o grobu pokrivenom kamenom pločom, koja je sad otrgnuta: neki stranski oltari su još cijeli, drugi su oštećeni, na evangeličkoj strani su grobovi još uvijek sačuvani. Krstovi su posvuda razbijeni, ali ne toliko da se ne bi mogli razaznati; turski bijes se je ispoljavao nad njima. Na lisnoj strani pored velikog oltara isklesana je ispovjedaonica, koja se upravo tako još razlikuje. Kod prvog oltara na desnoj strani su izdubljene dvije eliptične šupljine; za koju namjenu, ne znam. Moj vodič kaže da je to bio baptisterij – krstilište. Pod prvom crkvom je još jedna crkva, nekoliko manja, ali inače gornjoj potpuno slična. Razlika je samo u tome što je oltarni krst u njoj još neoštećen. Izvjesno je da bi ga Turci porušili, kad se ne bi bojali da se

gornji pod ne bi srušio na njih. Ta kapela je naime tako napravljena, da tlo gornje kapele drži iz stijene isklesan širok stub, na kojem je isklesan krst sa suncem i mjesecom. Kad bi muslimani tu šta razbili, možda bi se stub srušio i zbog težine bi se porušio gornji kameni pod. Na svakoj strani tog neobičnog krsta je isto takav oltar, kao što smo vidjeli gore: isti krst služi za oba. Šta da mislimo o tim katakombama? Ne bih znao reći. Jajčani tvrde, da je iz prvih stoljeća, dok je još tekla hrišćanska krv po Rimskom Carstvu. Sumnjam u to; rad je prelijep, znači polako završeno; toliko oltara u istoj crkvi ne upućuje u prva stoljeća jer su stari imali većinom jedan oltar. Crkvice je bila izdubljena u sadašnjem stoljeću. Iz kakve namjene, ne znam; da bi se malo bolje saznano o tome, nisam imao priliku. Idući iz katakombi nizastranu čuo sam djevojčicu u vrtu kako ljupkim glasom pjeva pjesmicu. Riječi nisam mogao razumjeti, znam da se često u refrenu ponavljao izraz "raja". Na kraju grada prema sjeveru pored Vrbasa nalazi se veliki franjevački samostan, kojeg misle još malo dozidavati. I samostanska crkva je za Bosnu jako prostrana, zidana sa tri lađe. Unutrašnje dekoracije su za poželjeti – a šta ima od toga siromašni Bošnjak? Tu je pokopan predzadnji kralj Stepan Tomaš. Ubili su ga 1461. godine, njegov brat i sin. Hrvatski ljetopis pripovjeda o toj smrti ovako: Radivoj, brat Tomaša, i sin mu Stjepan su stajali bez pomicanja sa vojskom pod hrvatskom tvrđavom Orehovcem. Kad je kralj to čuo, dođe sam k vojsci i reče bratu: "Nisi za drugo, nego da krmke napasaš", i sinu: "Kupit ću ti plug da oreš!" Uvrijeđeni su ga pogubili odmah prvu noć. – Na desnoj strani, na oltaru je kostur zadnjeg kralja Stefana Tomaševića u staklenom mrtvačkom sanduku. Podigni samo crnu tkaninu, pa ćeš vidjeti ostatke nesrećnog kralja, kojem su Turci uzeli glavu, iako mu je dao Mehmed-paša riječ da mu čuva život, kad ga je uhvatio u tvrđavi u Ključu. – Bože, budi pravedan! Skoro sigurno mogu tvrditi da je osim turske krutosti prelomna crta bila zapovijed kraljeve smrti! Spomenut ću da mi ne ide u glavu da je to bio Stefan Tomašević, kako kažu: mislio bih prije da je riječ o njegovom ocu, ubijenom Stefanu Tomašu. Zašto spomenuti hrvatski ljetopisac tvrdi upravo da je Tomaš pokopan u Jajcu? Suprotno opet kazuje historičar Klaić da je Mehmed II. dao Stefanu Tomaševiću odsjeći glavu u Bobovcu, a ne u Jajcu. Bilo kako bilo, onaj nijemi kostur budi svakom Slavenu u srcu neopisivo jaka osjećanja. Dana 22. jula obavio sam sveto darivanje u toj crkvi blizu ostataka bosanskog kralja: tijesno mi je bilo oko srca – molio sam jače nego ikad za nesretnu Bosnu, za nesložno Slavenstvo. Spomenuo bih Hotel "Jajce". Izgrađen je iz domaćeg rezanog

kamena – krasna dvospratna zgrada – tačno na rtu, pod kojim se stapaju Vrbas i Pliva. Prekrasan pogled ima. Izvrsno je uređen, usluga je jako dobra, cijene smještaja su prihvatljive. Za hranu inače traži se više, ali ne smijemo zaboraviti da smo u Bosni, daleko od željeznice. Još neke stvari bih želio spomenuti. Ko dođe u Jajce, neka ne zaboravi naručiti ribe i rakove, ako im je prijatelj: malo gdje je takav izbor. Pliva, naime ima pastrmki i rakova toliko obilno, da se možeš samo čuditi; u gostionici ti ih posluže kad god želiš. Vodič i ja smo se divili večeri, koju nam je iznjedrila jezerska i plivska voda. Jajce (341 m nad morem) ima blizu četiri hiljade stanovnika. Po vjeri su muslimani i katolici. U starom dijelu grada na bokovima brda vlada skoro samo islam, pored Vrbasa na lijevom brijegu i na suprotnoj desnoj strani su sami katolici. Pravoslavni nema u gradu, ali su smješteni u obližnjim selima. Van Jajca blizu *Carevog polja* imaju malu crkvicu. Jevrejima valjda u Jajcu najljepše cvjeta pšenica; samo onaj Španjolac što se sa mnom vozio ima tu deset turskih kuća. Razgledali smo grad; sad se okrenimo ka najvećoj znamenitosti, koju nam nudi grad Jajce – ka slapu rijeke Plive! Na mostu smo koji vodi od grada preko rijeke. Plivo, kako si lijepa, kako skačeš pored Jajca od pećine do pećine, kako se vrtiš i plešeš! Tu se zaletiš u drvo, tamo u skalini brijeg, spuštaš se u svom najljepšem toku, a vidi! Bošnjak je već uhvatio tvoju razuzdanost: vrtiš mu nad i pod mostom bezbroj jednostavnih mlinskih kola, više nego u jezeru iz kojeg dolaziš. I opet od tu naprijed si neuhvatljiva! Dijeliš se u više struga, cvrčiš, žviždiš, plešeš – i posljednji put od radosti pijana zahučeš i skočiš – grozan *salto mortale!* – preko 30 m duboko Vrbasu u naručje, da se spojiš sa njim u rijeku. A nije lahak taj skok: tvoje zeleno krilo izbljedi, talas tvoj se rasprši u milion komadića, koji lete daleko uokolo na suprotni brijeg kao tanka magla, pršti nazad u visine na desno, na lijevo. Sunčani zraci radostno upiru u te oči, tvoje kapljice se svjetlucaju i njih, vatra mijenja u sedmerbojne kugle koje me očaravaju, od kud god se obazrem na te. Da, jajaški slape prelijep je tvoj izgled, da li stojim u tvojoj blizini, da te gledam sa desne sa “Vjekosavinog pogleda”, da trčim dolje po stazici, da se usudim ući do tebe i u tvoje svetište, skalnu šupljinu za tobom, gdje me popršćeš hladnom tekućinom, ljuteći se što ljudska noga stupa u tvoj vilinski raj. Ne brine me tvoj srd, tvoje rosne kapljice mi samo hlade vruće čelo! Da se ustavim nekoliko više na tvoj most, koji vodi preko Vrbasa, ili na suprotni brijeg, ili da se naposljetku spustim na tvoj lijevi brijeg na silnu pećinu pred hotelom – krasan si, slape jajački! Grmi tvoja buka kad zabiješ svoje ude o groznu skalnu u podnožju, ili o

džinovsku peć, koja se otrgla od tvoje podloge prije hiljadama hiljada godina – to bučanje je moćno ali nekako prijatno uhu. Pa kako da opišem tvoju ljepotu? Morao bih biti slikar, pa da u bojama dam živu sliku: morao bih biti pjesnik da tvoju čarobnost opišem u vječnim stihovima. Čovječe, kako si malehan, dok gledaš takve prirodne ljepote. A kako je velik Stvoritelj, koji je napravio takvo veličanstvo! Pliva pada u osam rukavaca: jedan je tako velik, ili bolje rečeno sastavljen od tri curka. Lijevi izgleda kao da pada iz posebne šupljine koja izvire u samom gradu. Pod slap možeš poprilično daleko ući – u skalinu šupljinu. Vjeruje se da je unutra hladno i mokro: mada, nećeš zažaliti, ako se potrudiš ući dolje. Samo slamnicu ne nosi sa sobom, kao što sam uradio ja, ili bar rasklopi kišobran nad glavom. Ako si osjetljiv, neće ti škoditi, ako obučeš tanji kaput, jer je temperatura dolje mnogo niža. Takva promjena seljaku kao što sam ja neće naškoditi. O strugi pod vodopadom – tako kažu Hrvati – nalaze se džinovske skale, jedna se posebno izdvaja svojom veličinom. Bez sumnje pale su odozgo, otrgavši se od gornje riječne struge. I ovdje austrijski vojnici imaju zasluge, o čemu svjedoči natpis nad paviljonom "Vjekoslavinih izgledom", na desnoj strani slapa: *Erbaut 1887 von der Pionnier – Abtheilung 2 Baon E. H. Ernst Nr. 48.* Napravili su puteve i staze oko slapa, put i most iznad njega i pod njim, most preko Vrbasa, krasno izgleda – stazice, putevi, klupe, zasadi, gredice sa cvijećem i drvećem na desnom brijegu Vrbasa, suprotno od silnog slapa. Muhamedanac se malo brine za prirodne ljepote, mada sam tu vidio tri sina Prorokova, možda 40–50 godina kako sjede na klupi između tih vojničkih ukrasa i zadovoljno gledaju u vrvenje i šumenje gromoglasnog slapa. – Naime, nema mnogo gradova sa takvim prirodnim krasotama kao Jajce; ne zove se uzalud čudo bosansko. Željeznico, ti ćeš ovdje dovesti život! Već gledam ponosna ljetovališta oko grada, pored Plive na brijegovima jajačkog jezera. Da to bude u korist Jajcu? Ko će znati? Gradit će najvjerovatnije profitabilni Jevrej, stranac, domaćin – Slavene, ti vidi! Prije nego što napustimo ovaj lijepi gradić, pogledajmo još na kratko njegovu kasniju historiju. Kako smo već spomenuli, pao je 1463. godine bosanski kralj Stjepan Tomašević. Sultan Mehmed II. kad je zauzeo Jajce, obećao je Bošnjacima slobodu i poštovanje starih običaja. Ispunio je riječ starijim, ali djecu im je porobio. Jako ih je boljelo što je njegov vojskovođa Mahmut dao bosanskom kralju ne samo časnu riječ nego i pismo da se neće dotaći njegovog života. Iz te nevolje pomogao mu je neki Perzijanac, mudrac, odlučivši da dana riječ ne vrijedi, jer je od sultanovog podređenog i pala je kraljeva glava.

Kad je palo Jajce, a usmrćen nesrećni kralj tad je pala i nesrećna Bosna. Ugarski kralj Matija Korvin prepao se tog događaja. Nakon što se ohrabrio, počeo je protiv Turaka ljutu borbu. Osvojio je donje bosanske dijelove još iste 1463. godine, između ostalog i grad Jajce, koje je ostalo 64 godine ugarsko t. j. do 1527. godine. Koliko hrvatske krvi je poteklo pod tim zidinama, koliko nevjerničkih krvoloka je izdahnulo pored Plive i Vrbasa! Banovi jajački, zamjenici ugarskog kralja znali su se braniti od turske sile. Imena jajačkih banova Frana Berislavića i Petra Kegljevića neće se nikad zaboraviti. Zadnjim slavnim činom svijetu se pokazao knez Krsto Frankopan, koji je od turske dvoipogodišnje opsade grad oslobodio 1525. godine. Nakon nesrećne bitke na Mohaču 1526. godine u kojoj je pao ugarski kralj Ljudevit, Hrvatska se razdijelila između Zapolje i Ferdinanda austrijskog, što su Turci iskoristili da bi 1527. godine udarili na Jajce. Husref-paša je deset dana bez uspjeha pucao na tvrđavu, a kukavica Stefan Grbonogi izdao je grad, da bi sebi sačuvao život. Malo prije podne 22. jula čilim vojničkim konjima iz Jajca po novoj cesti pošli smo prema jugoistoku. Cesta do Travnika, 70 km duga, je napravljena dobro, djelomično dobro. Pod vojnim nadzorom radili su je Bošnjaci i vojnici: sva je u cijelosti skoro nova samo ponegdje se vide ostaci stare turske ceste. Prije se vozilo po staroj strmoj cesti preko Karaule planine (1179 m) sada se vozi pored Vrbasa; prije si imao krasan pogled sa te historijsko značajne planine, sada imaš prijatnu vožnju kroz šume i doline po cesti, koja se slobodno može uporediti sa najboljim gorenjskim *bijelim cestama*. Odvaja se od stare kakva dva kilometra pod Jajcem i zavija na desni brijeg Vrbasa. Na obje strane se uzdižu visoke planine, koje su do vrha obrasle tamnim šumama. Tu i tamo mogu se vidjeti presjeci i na njima visoko nad dolinom polja bosanskih seljaka. Lično su se sklanjali visoko, kako bi bili sigurniji od Turaka. Vrbas postaje 15 do 22 km od Jajca nekako divlji: vije se i pjeni, skače sa skala, ljuti i vrti se pa je pogled na njega prijatan. Ponekad se vidi velika skala desno ili lijevo u strugi, želeći rijeki razljutiti tok: srdito se zahuktava pjeneća voda oko nje i žuri dalje. Druga se prepustila u vodotok, gdje se ispire već stoljećima, a nije se maknula. Ludi pastir zapalio je bližnju bukvu, tako da je pala ravno na pećinu i od nje je načinio dasku po kojoj ide izazivati svog komšiju na suprotnom brijegu. Na obje strane vide se stari bosanski putevi za marvu i čudiš se, kako je mogla hodati tuda životinja po tako uskim stazama preko skala. I ta cesta ukazuje na zanimljivosti! Nekako deset kilometara od Jajca ravno u ćošku, gdje cesta zavija nekoliko prema jugozapadu nalazi se selo Vijenac – Bošnjaci izgovaraju Vinac

– u prijatnom zatišju bogato okružen drvećem. Mezarje i džamija svjedoče da tu žive muslimani. Na visini iznad Vijenca, strše prema nebu zidine starog grada, koji su srušili Turci. Na našem bi se grad zvao *Venac*, a bosanski izgovor me podsjetio na vino. Zašto vino? Odgovorili su mi. Mi ga ne pijemo; zašto da sadimo lozu. Rasla bi kao i drugdje. Odgovorili su Turci. Zanimao me taj stari Turčin; volio bih šta saznati od njega, ali bio je tako slabo razgovoran da je moj trud bio uzaludan. Učinilo mi se da je čovjek starog kova i da ga ljuti jer ne može više samostalno gospodariti, kao pod sultanovom vlašću. Da je imućan, svjedoči njegov dragocjeni čibuk, koji mu je bio neprekidno u ustima; rekao je da je samo dio koji je u ustima sedam forinti. Drugi putnici su bili kao i jučer: tri vojnika, ali ne isti, koji su me sprovodili do Jajca. Sprovodnik je bio neki njemački mladić sa Sedmograškog, koji je sto puta bio u Bosni, zbog toga malo lomio slavenski. Inače, djelovao je kao vesela duša. Dva vojnika – vozač i naš čuvar – rođeni su Bošnjaci. Na 33. kilometru zagledali smo Donji Vakuf – Skoplje rekli bi obični hrišćani – pored Vrbasa. Poprilično velik kraj; oduvijek jako prometan. Kroz njega je vodila turska cesta iz Travnika za Bugojno i Livno pa naprijed u Dalmaciju.

Donji Vakuf je potpuno tursko mjesto, zato je njegovo lice tursko. Džamije, turske krčme, trgovine, gostione i turska ljenost – vidi se po ulicama po kojima se voziš do pošte. Pravoslavni imaju tu lijepu novu crkvu, a katolika je tek osam do deset porodica; ti imaju svoju župu sat vremena udaljenu od Bugojna. Ta se jako lijepo vidi iz Donjeg Vakufa. Baš taj dan je tamo sprovodio krizmu vrhbosanski nadbiskup, dr. Josip Stadler. Imao sam jaku želju da idem pogledati ovaj zanimljivi kraj, koji će preko željeznice uskoro biti povezan sa prometnim svijetom! Ali vrijeme nije dozvolilo. U Donjem Vakufu ne možeš dobiti ništa osim crne kahve, tu nema niti jedne gostione. Ljubazni vojnik i vođa pošte, Čeh Penčik pozvao me u svoj stan i poslužio me časom piva, za šta sam mu jako zahvalan, jer smo se vozili po najvećoj vrućini, koja je taj dan bila neizdržljiva. Od tu naprijed je pošta zavila prema istoku žureći po manje nježnoj dolini. Ostavili smo Vrbas, koji ovdje teče od juga. Nakon 11 kilometara počele su planine. Cesta preko brda bila je strašno strma i opasna; sada je napravljena bušenjem, tako da kola mogu doći do vrha sedla "Kòmara". Otuda smo drndali prema dolje po dugim krivinama. Tu pod Komarom uskoro će zapuhati parna lokomotiva kroz gorske predjele: radovi su već počeli. Kakva promjena! Na istočnoj strani i Komar-sedla dolina je mnogo ljepša nego zapadna. Visoke planine, kakve do

sad još u Bosni nisam vidio, uzdižu se pred nama; planine između Travnika, Vranduka i Zenice. Usput smo sretali mnogo ljudi, većinom na konjima, koji su išli sa travničkog sajma. Bili su muhamedanci i hrišćani. Radoznalo sam se obazirao po njima jer takve prizore ne vidim kod kuće. Čovjek bi mislio da je tamo negdje u Egiptu. Za oči su mi najviše zapali hanovi pored ceste u kojima su danas kahvedžije imale dobar posao. Pred svakom kafanom je crnu tekućinu pilo mnogo prorokovih vjernika. Čudno mi je bilo da su zaobilazili naša kola sa nekakvim strahom; samari su pri tome bili malo čudni – sporo i premalo su se smačinjali – i zapjevao je vojnički bič ne gledajući pada li na konja ili jahača. Pitao sam, zašto to? Sprovodnik je odgovorio: Zakon kaže, *da se ispred carske pošte svako makne*. Uredu. Ali meni se nekako činilo da je to neki turski običaj, kad je morao svaki kaur u jarak skočiti, ako je pored jahao beg – gospodar. U pola osam navečer ustavili smo se pred poštom u Travniku. Možete misliti koliko mi je bilo drago kad me je tamo čekao mladić, kojeg su poslali isusovci da ponese moju prtljagu u njihovu kuću. Isusovci u Travniku djeluju još otkako su se isusovci naselili u Bosni, mom zemljaku J. V. javio sam da dolazim. Gospodin je napravio sve da mi prve trenutke u Travniku učini prijatnim. – U jezuitskoj kući ostao sam nekoliko dana; bili su to prijatni i sretni dani. Odmah drugi dan, ljubazni zemljak ponudio mi se za pratioca, da razgledam grad. Zahvalno sam prihvatio ponudu i imao sam najprijatnije društvo i vodiča, kakvog bi tu inače teško dobio. Za kratko vrijeme razgledao sam grad i okolicu, vidio sam kako teče privatni život bosanskog čovjeka u boljim kućama, ali i kod običnog puka. Imao sam priliku vidjeti vjerske i društvene prilike itd. U nekoliko poteza probat ću opisati ono što mi se učinilo vrijednim. Prvo da progovorim nešto o Travniku uopće. Grad leži na ribom bogatoj rijeci Lašvi u dolini između visokih planina, 350 m nad morem. Istočna planina je visoki Vlašić sa više vrhova. To je krasna planina, koju su lijeni Turci, nažalost, pokrali. U blizini grada nalaze se goli pašnjaci, na bokovima u sredini je mlada i bujna šuma, dok se na vrhovima nalazi opet trava. Hiljade ovaca na tim visoravnima dobivaju svježiu pašu. Prijatno je oku za vidjeti kad se obazre iz grada, duge vrste odlazećih i vraćajućih životinja. Iz ovčijeg mlijeka pravi se ukusan, našem sirovom maslu sličan sir. Prema zapadu se proteže duga, nekoliko niža planina Vilenica. Njeno podnožje od sredine dolje je poprilično obrađeno. Tu se vide lijepje njive – zlatna sijajuća zrela pšenica u klasju – čeka srp. Kukuruz je još zelen – sočni pašnjaci, med njima posijane male ili veće turske i hrišćanske kuće, čak i par velikih

begovskih – muhamedanskih vila: sve to daje okolini posebno lijepu razliku. Stvarno je dražesan taj izgled! Iz južnog dijela Vilenice se proteže neko poprilično nisko brdo prema istočnom dijelu Vlašića, što dolinu sužava, tako da Lašva ima jako tijesan put kroz travničko polje. Iz toga se može vidjeti, da grad leži u nekom kotlu, zaklonjen od silnih vjetrova, osim prema zapadu. Travnik broji do šest hiljada stanovnika, koji su u velikoj većini muslimani. Katolika je nekoliko hiljada, pravoslavnih Srba baš malo, više je Španjolaca, koji se od naših razlikuju posebno po tome što su zadovoljni i sa malim dobitkom. Ako krenemo po glavnoj ulici prema istoku, doći ćemo na poprilično veliki bazar. Tu se odvija živo trgovanje na desnoj i lijevoj strani. Probijamo se kroz gužvu! Nakon par stotina koraka počne se tlo uzdizati: tlakovana su turski – sa debelim kamenjem. Svakih 10–20 koraka je napravljena nekakva stepenica. Takva cesta nije za kola, nego je dobra za samare, koji su Bošnjacima još uvijek što i Arapima kamela. Ako imaš kurje oči, slabo ti se piše, ali ništa se ne može, nego potrpiti nekoliko, više ćeš se obradovati pogledu: bez znoja, nema meda.

Po cesti i ulici teče voda po tvrdom kamenjem tlakovanom rovu. Ko bi mislio da znaju Turci vodu tako iskoristiti? Svaka kuća ima vodu u dvorištu: nad kućom teče, ispod otiče opet na ulice. Otkud tolika voda? Na sjeverozapadu, malo iznad grada vrije iznad zelene gore potok hladne, bistre i jako zdrave vode. Dijeli se po dvorištima i sakuplja se opet stoputa, poplavlja nasipe te se istočno od grada utiče u Lašvu. Sama priroda Travniku je ponudila vodovod. Koliko bi samo dali u Novom Mestu za takvu vodu da izvire na vrhu kapitela – gore negdje kod Klemenčića! Govori se tu da će uskoro napraviti vodovod po gradu za svaku kuću: kupiti treba cijevi, ništa drugo. Da Travniku Turčin nije bio gospodar, stanovnici bi to već imali, a Turčin radije ljenčari gladan, nego radi sit! Susreću nas turske bule. Radoznale su žene. Kako gledaju po tebi, dok je ne primijetiš, a kad vidi, da si je pogledao, brzo okrene glavu da sakrije otvor nad očima, ili čak si pomaže sa rukama da zabrani tuđi pogled prema svom obrazu. Vidi, vidi, tamo je neka otkrivena starica! Vjerovatno je mislila da na ulici nema muškaraca, dok je skočila nekoliko koraka ka prijateljici u komšiluk da bi malo progovorile; ali ne može i nas dvojica smo uzrok. Brzo uze rubac u ruku – već visi od čela ka obrazu, da zakloni pogled ka svom obrazu. To je premalo za stidljivu bulu; prvo otvor iskoristi da skoči sa ceste te da nam se sakrije za zid. Oj, šta sve može vjera! I robovanje čovjek podnosi zbog nje. Običaj da su muslimanke tako zamotane, bio je koristan mnogima lopovima. Turci još žive u Bosni, iako su pobjegli u

Osmansko Carstvo, neki bi već izdahli na vješalima, kad ne bi bilo onog turskog običaja. Uzeli su žensku odjeću, sakrili lice, znači i brkove – sad ga uhvati austrijski vojnik, sad u ženski obraz ne smije nikako pogledati. Turski zakon to zabranjuje smrtnom kaznom, taj je zakon u Bosni još uvijek na snazi. Sad se žene pokrivaju i skrivaju; ako je otkrivena, okrene se ustranu, pokaže ti leđa, da ne vidiš njeno lice. Za vrijeme turske vladavine bilo je drukčije – baš suprotno. Cijeli bataljon turskih vojnika bio je na ulici, kad se začuje “paša ide sa svojim bulama!”. One su bile otkrivene, i svi turski vojnici morali su popadati na obraz, da ne bi vidjeli lice žene ponosnog paše. Tu *lijepu* naviku iskoristio je lukavi franjevac, koji je još uvijek živ. Kad su milostive sestre prvi put prešle bosanska tla; išle su kroz Žepče, gdje se odvijao sajam i zato je bilo tamo puno Turaka. Kako proći pored njih sa ženama? Franjevac, turski obučen, naredi da se ukrase kola, sjede naprijed pa vikne: *Saraj-paša, saraj-paša!* Svi Turci padoše ničice, a Turčin – franjevac sretno odveze prepadnute sestre. Naravno, tad su te hrabrosti bili svjesni, a sad se pod okriljem austrijskim tim samo našali. Pričao mi je jedan gospodin da muhamedanke ne bi nikad progovorile sa muškim. Ako joj se obratiš, odgovori: *Bježi!* Samo je jedna udovica, što se nije toliko brižno niti pokrivala, govorila nekad sa njim. *Bedastoća je, zašto mi je Allah dao lice, da bi ga morala sakrivati?* Mislim da je muslimanka u pravu: ali proteći će još dosta vode bosanskim dolinama, prije nego se jadrnice oslobode, prihvativši vjeru hrišćansku. Idemo dalje! Put je strm, pa ništa ne ide, sa vrha se lijepo vidi. Pored velikog turskog groblja, dospjeli smo na vrh brda iznad grada. Sjedemo! Jako lijep je pogled: cijeli Travnik leži pred nama. Jer smo naviknuti samo na naše gradove, najviše nas zanimaju munare – minareti; 17 ih je, neke od njih jako su lijepe, visoke; većina ih je poprilično drvena. Na desnoj strani prema sjeverozapadu vidi se dolina Lašve, a na rubu grada između nove ceste i Lašve velika nova kasarna, rad vrijednih južnoštajerskih vojnika. Kako lijep park sa ljupkim stazama je između nje i grada. Vodovod u željeznim cijevima dovodi vojnicima dovoljno izvorne vode iz potoka o kojem smo već govorili. Nekoliko dalje su velike gomile navozene cigle. Čemu služi? Vlada će uskoro zidati veliku fabriku za izradu “bosansko-hercegovačkog duhana”, kakvu smo već vidjeli u Banjoj Luci. Nad kasarnom, sjeveroistočno od grada je prijatno brdo. Mala lijepa kuća krase mu vrh; pred njom prema gradu je veliki voćnjak, zapadni dio će za nekoliko godina biti hladoviti park, zato divlje drvlje, koje je posađeno uz stazice, stiže svojim mladikama. Ovi isusovci su to napravili; želja im je imati prijatno mirno

ljetovalište, gdje će gospoda tu i tamo doći odmoriti od mukotrpnog dana. Upravo pred sobom, južno od grada pod zelenom Vilenicom, imamo veliki "isu-sovački" samostan; sa prekrasnom crkvom u sredini; licem gleda u nas. Malo naprijed ulijevo su "sestre milosrdnice", lijepa kuća sa vrtom; još više ulijevo nekoliko bliže prema nama pored glavne ceste nalazi se jako lijepa nova zgrada, krasno opremljena "građanska trgovačka škola", koja se otvara ujesen. Ako pogledamo dalje, vidimo u istom smjeru na onu stranu brda, koji na jugu sužava dolinu, dva visoka, crveno obojena zvonika: župna crkva u Dolcu. Sutra ćemo je ići pogledati. Na lijevoj strani nad uskom dolinom na kraju grada stoji razvalina starog travničkog grada sa kojim je bila spojena crkva: njeni zidovi su još uvijek jaki. Turci su na silu tu napravili džamiju; vidi, kako nam se smije munara: Šta hoćeš, hrišćane, pobjeda je moja! – Da, da tu je tekla hrišćanska krv, ali i turska u potocima: tamo preko puta tvrđave na strmoj skali, na kraju brda nad Lašvom se je sto puta razlijevao bojni povik. Koliko hrišćanskih glava je *krasilo* onaj zid, gdje ih je nataknela kruta ruka nevjernička. Pustimo strašna sjećanja iz prošlosti; ako imaš osjetljive živce, moglo bi ti naškoditi; sad je tu sve mirno. Musliman i hrišćanin šetaju pod zidovima kao da su rođena braća. Približimo se i nas dvojica malo bliže! Grad, tvrđava, ima jako moćne zidove, nalazi se na poprilično visokoj skali između dvije doline, po kojima skakajući preko skale, šiba hladna voda, koja nema nigdje više od osam stepeni. Zapadni potok nad kojim upravo stajemo, silovito bubnja pod mostom, čini po više od nekoliko metara visoke vodopade. Sad ima mnogo vode; mada kažu, da tokom suše presahne. U izlaznoj dolini pod gradom je drugi potok, koji nikad ne presušuje, valjda šiba uvijek jednako obilato sa bistrom vodom i tako je jak da bi mogao opsrbovati tvornice, pogotovo jer je pad jako velik. Goni preko 20 mlinova, a ispod blizu velike ceste i dvije pilane. Tu inače voda teče iz zemlje gdje hoće. Tako da prirodna u Travniku Turčinu nudi sve, pošto on ništa ne čini. Priča se da je tu moćnu tvrđavu pravio prvi bosanski kralj Tvrtko I., koji je vladao od 1353. do 1391. godine, naprije se okrunio za kralja bosanskog i srpskog 1390. godine pa hrvatsko-dalmatinskog. Neko prije je valjda stolovao i u ovom gradu. Među tim zidovima je po predanju imao svoje zatvore u kojima je pokoravao nezadovoljne bosanske velikaše. Tražili su te zatvore ali ih do sada nisu našli. U na pola razvaljenom gradu nakon austrijske okupacije, boravili su naši vojnici, ali su ga za kratko vrijeme napustili. Sada je u njemu pripremljenih nekoliko bivališta, koje travnički magistrat daje besplatno nekim siromašnim turskim porodicama.

Među zidovima, na dvorištu nalazi se jako lijep vrt, a pored zida stari turski top, koji je vlada prepustila muhamedancima da sa njim najavljuju u mjesecu ramazanu početak i kraj posta. Nazad smo se vratili po stazi po kojoj smo i došli, da još jednom vidimo grad! Šta je to? Mili zvuci dopiru nam do uha: jesmo li na Kranjskom? U gradu pred nama u župskoj crkvi zazvučala su tri urbana zvuka. Imam osjećaj kao da bi bio kod kuće. Nedjelja je i u župskoj crkvi je služba Božija; gospodin župnik žuri iz svojih dvorova u kriptu. Usput razgledamo i zapadni dio grada, nakon toga ćemo za njim u crkvu, da vidimo kako se svetkuje nedjelja kod katoličkih Bošnjaka! Pošto sam svoju pobožnost obavio ujutro u isusovačkoj crkvi, ništa neće biti ako zakasnim. Žureći pored turskog groblja, po stazici, došli smo do isusovačkog ljetnikovca. Nekoliko niže, na sred ceste voda je probila drvenu cijev – vrije po svoj cesti; hladna voda će nas rashladiti, jer nam je vruće. U gradu smo. Vidim natpis "Travnička pivovara"? Nije velika, a u njoj neki Mađar pravi ukusno pivo. Popijemo po jednu čašu, pa krenusmo u crkvu. Došli smo do kripe, vidjeli smo da je gospodin župnik završio svoju priповjed. Čuli smo samo još molbu da vjernici donesu šta, da se plati krsni kamen i napravi dostojan poklopac. Darivanje je u toku. Crkva je natrpana, puna seljaka ali i gospode. Tu se može vidjeti mnogošta, čega kod nas nema. Kod svih vidim pobožnost i pažnju prema župniku. U crkvi je malo klupa i na njima je samo gospoda. Pravi Bošnjak ne ide na klupu niti je treba jer sa sobom nosi ćilim, a ako ga nema, što se desi kod siromašnih žena, onda je dobro i bilo kakvo platno; razgrne ga, sjedne i to je za njega sve na svijetu. Na ćilimu tokom svete mise kleči i klanja sa čelom do poda. Pogledajmo kako se moli Bošnjak? Klečeći raširi ruke, sjedi, raširi ruke, poklekne i savije se. Njegovo ponašanje upućuje na veliku pobožnost. Narod većinom ne zna čitati, samo rijetki, posebno mlađi imaju knjižice – civilizirani su. A vidio sam kako na ćilimu klanjaju i imućni bogati čak evropski obučeni. Kod nas bi to bilo smiješno, a u Bosni mi je godilo. Uvjerili smo se da Travnik ima mnogošta lijepo. Malo se gradi, osim onoga što sam spomenuo; većinom je još uvijek pravo tursko mjesto. Željeznica koja će uskoro proći ovuda donijet će drukčije prilike i grad će sigurno postati centar za znamenite izlete kako bosanskih tako i naših putnika. Pogledajmo malo u prošlost Travnika. Njegova historija nije toliko stara; Travnik je valjda nastao za vrijeme turskog gospodarenja, jer se prvi put pominje 1503. godine, mada je travnička tvrđava mnogo starija. Ime je bez sumnje dobilo po travnjacima pored Lašve. Sadašnji Travnik je centar nekadašnje župe Lašvanske. U vrijeme turske uprave

postao je centar Bosne, a i po položaju se nalazi nekako u centru: posebno su poznate paše iz Travnika. Naime, sarajevski muslimanii su bili jako slobodoljubivi i tvrdoglavi; travničke paše su ih poslušale samo kad im je bila volja, inače su tim imućnim gospodarima pokazali vrata kad im nisu bili po volji. Zbog toga se paše nisu usudile naseliti u Sarajevu. Tek Omer-paša je sredinom vijeka odlučio drukčije i izrazio je želju da se nastani u Sarajevu. Omer je bilo prije austrijski činovnik. Nešto je valjda zgriješio pa je pobjegao, poturčio se i kao poturica bio gori nego Turčin. Svako sredstvo bilo mu je dobro za ispunjene namjene; koristio se jezikom – obećanjima, prijetnjama, ali prvo i glavno sredstvo mu je bio mač. Pozvao je ka sebi najljuće neprijatelje sa obećanjem; govorio je lijepo, a naposljetku im je odrubio glavu. Tako da mu se više nisu mogli protiviti – tako da je stolovao u Sarajevu. Travniku je to jako škodilo; zato pravi travnički Turčin nerado govori o Omer-paši. Krutost toga poturice dovoljno mogu opisati ako kažem, da je u jednom danu dao pobiti 500 svojih protivnika. Austrijanci su u grad došli 11. augusta 1878. godine. Bili su to Kranjci, Primorci i ugarski puk *Sachsen-Meinigen*. Pobjeda kod Jajca je muslimane prepala pa niti jedna puška nije pukla kad su došli naši momci: Travnik se predao dobrovoljno. Spomenut ću i to da su samo Kranjci u gradu ostali do 30. septembra, drugi vojnici su otišli naprijed prema Sarajevu. Taj dan su naši Kranjci otišli još prema Livnu, gdje su posljednji put gledali turski dim i čuli turske puške. Pod austrijskom vladom grad napreduje. Tu je mnogo austrijskih birokrata, dva dobra hotela, gradi se tvornica za duhan i željeznica, koja će se povezati sa prugom Brod – Sarajevo na stanici Janjići blizu Zenice. Kad ta dođe mnogo toga će se promijeniti; doći će nove snage, domaćini će se morati maknuti ako se ne pomire sa novim prilikama. Nadam se da će to koristiti i katoličkoj crkvi i slovanstvu! Kako svi tvrde, primjećuje se velika razlika između sadašnjih i nekadašnjih prilika. Muslimani propadaju, iako im niko ne ukida prava, štaviše zakon ih štiti svuda kao zjenicu u oku. Sele se iz sela u veća mjesta; ali ni to im neće pomoći, jer ih vjera zadržava da se nose sa kršćanima. Uspjeli su sebi omogućiti da plaćaju desetinu i trećinu, a neki su uspjeli kupiti i nekoliko zemlje. Sve u svemu bolje im je nego pod Turcima, sad bar svako zna šta je njegovo, prije to nije bilo tako. Kupio bi opanke, fes, turban, znao je kuda ide hrišćanin, žureći za njim sačekao ga je sa pištoljem te naredio: *Sjedi!* Raja nije smjela nositi oružje; Turčin im je izuo opanke, uzeo sve što bi imao i poslao ga golog kući. Takve stvari čuo sam od franjevac. "Taj mi je uzeo to, taj ono: onaj me pokrao", govorili su. Nedavno je umro

Turčin u Travniku. On je blizu grada ubio starog oca i bližnjeg rođaka svećenika, sadašnjeg župnika. Pričao mu je drug Bošnjak, gvardijan, da su mu Turci bez razloga ubili djeda i bacili ga u vodu. Pravo si pod turskom vlašću u podne mogao dokazivati lampom, ali uzalud. Ko je platio njemu se priznalo pravo, ko nije platio njemu se sve utaji. Tako je oduvijek ovdje. Naš zemljak, pokojni biskup Baraga, pripovjeduje nam iz vlastitog iskustva sljedeći događaj: htio je posjetiti Egipat i Palestinu i u vezi sa tim dobio je putne isprave u Carigradu. Dospjevši u Aleksandriju, dao je isprave turskom birokrati, koji je nakon što ih je uzeo otišao u drugu sobu. Za nekoliko vremena vrati se i upita srdito Baragu šta hoće? Biskup zamoli za svoje putne isprave, a Turčin odgovori: "Nikad ih nisam vidio!" Bez sumnje je htio Evropejca oštetiti za nekoliko zlatnika, a pošto mu nije dao sve je bilo uzalud, pa je morao nazad u Carigrad po druge putne isprave. Da, pokojni Baraga se zbog toga u Carigradu žalio, ali nije postigao ništa, osim što su mu dali nove putne isprave i zapisali na čelo: "Te isprave se ne ispuštaju iz ruku; turski carinik neka ih samo čita!" To je bilo u pamet. Istina je da u Bosni nisu svi zadovoljni, jer na zemlji nijedna stvar nije potpuna; istina, trećina i desetina se oštro učvrstila; a ni hrišćanima nije pretjerano bolje nego prije. Koliko valja sloboda, koju im je donijela naša država? Polako se uče vrednije raditi, bolje obrađuju njive, desetina im se broji za porez i sretni su. Bosna ima veliko bogastvo u zemlji i nad zemljom, samo kad bi ga znali iskoristiti Bošnjaci! Još nešto! U vrijeme turske vlade nije se živjelo bez zločina. Kako je izgledala turska tužba? Mnogo zlikovaca osudile su "mudre" kadije da se odvedu u Vidin i zatvore na deset i više godina. Mada, od stotine nije niti jedan došao u zatvor. Kako to? – Turski vojnici su ih do tamo pratili; pa ko bi hodao tako daleko zbog *budalastog* kradljivca ili ubice? Ko je platio, njega su pustili i u par dana opet je bio kod kuće; ko nije platio, njega su ubili – a ni taj ih nije mogao tužiti. Šta se dešava sa osuđennicima, nije pitao niko nikad; preživjeli su opet mogli raditi pred očima kadija, šta im je bila volja. Tako je Bošnjak postao *prefrigan* (tako kažu Bošnjaci za *lukavog*). Sačuvati svojinu mogao je samo ako prevari Turčina, a ako to nije znao, morao je to platiti dvaput, triput ili višeputa. Bošnjak je razigran, ali pošten; krađa je rijetka stvar kod hrišćana i muhamedanaca; u Bosni su sela, gdje se ništa ne zaključava. Bošnjak hrišćanin je štedljiv, što ga je Turčin naučio. Dobro pazi na male stvari; čak dobro imućan čovjek ti napravi uslugu za malo para: poklona se nikad ne brani, pa ga nikad nije sramota moliti te za dar, bilo kakav iako je imućan. "Šta god dobije, dobro je", to mu je moto. Trijezni su u

piću, umjereni, jednostavni u hrani bez obzira na vjeru. Kao iznimku sam čuo da neki muslimani jako vole šljivovicu posebno prije jela. Pogledajmo još neke od zgrada u Travniku. Kolegij su zidali isusovci na poziv nadbiskupa Stadlera. Otprilike dvije i pol godine stanovali su u turskoj kući. Plan su napravili sami, izvodio im ga je štajerski Slovenac, graditelj g. Holz, također i radnici su bili štajerski Slovenci. Radovi su tekli u tri etape, a danas djeluje sve ukupno kao jedna prelijepa cjelina. Četverougona zgrada nalazi se na zapadnoj strani Travnika u podnožju zelene Vilenice. U sredini je crkva sa lijepim pročeljem, okrenuta prema gradu i prostire se daleko u dvorište i dijeli zgradu na dva jednaka prostora; poprilično je velika i posvećena je sv. Aloziju. Izgrađena je u romanskom slogu, ali ne u potpunosti; inače je crkva kao i sve redovničke crkve jako snažna i ugledna. Na rubovima je odlikuju portreti različitih svetaca iz Isusove družbe. Orgulje su iz Češke, a zvona bečka. Rasipanja nema u tom Božijem hramu i nekako sve služi svojoj namjeni. Sa samostanom je sastavljeno dječjačko sjemenište i bogoslovija. Sjemenište ima svake godine pomladak od sto gimnazijalaca od 1. do 8. razreda. Bogoslovija radi treću godinu, prošle školske godine u dva razreda je bilo 11 učenika. Sada se doziduje zajednička bogoslovija u Sarajevu za cijelu Bosnu i Hercegovinu. Kako radi sjemenište i isusovačka škola ne treba posebno opisivati. Svi, koji su imali priliku uvjeriti se u izvrsne uspjehe hvale rad zavoda. List "Vrhbosna" donosi o tome svake godine nove dokaze i dodatnu pohvalu. Godine 1891. brojala je gimnazija 232 đaka, od kojih je u sjemeništu bilo 91, a samofinansirajućih samo – osam. Ne smijem zaboraviti priču iza kulisa o zgradi prema Vilenici. Za kućom su igrališta za omladinu. Za njima se diže svijet; napravljene su različite staze i putevi za šetače, posijano je voće i šumsko drveće visoko iznad kuće. Uskoro će tu izniknuti najljepši park i iz njega lijep pogled na Travnik. Gospodin P., zemljak pratio me do gradskog župnika, gospodina P., koji je prije nekoliko vremena bio sekretar vrhbosanskog nadbiskupa u Sarajevu. Jako je mlad i pristojan čovjek, rođeni Hrvat blizu štajerske granice. Neću govoriti o njegovoj ličnosti, reći ću samo; čovjek je za poželjeti za katolika i Slavena. Postigao je mnogo zasluga pri zidanju crkve i svog stana. Crkva je sagrađena od milih darova 1887. godine, jednostavna je, bez posebne ljepote, a snažna i prijatna. Nema rubova, umjeto rubova je lijep stup. Prikladna kuća Božija, posebno za Bosnu. Nažalost, uskoro će biti premala, jer već sad nije dovoljno velika jer dolazi ka službi Božijoj mnogo seljaka iz okoline, koja je većinom katolička. Sa gospodinom isusovcem obišli smo jednog trgovca

fanatičnog katolika, što mi je posebno drago. Trgovac je rođeni Bošnjak i jako je radoznao čovjek. Obučen je u civilno odijelo, a i fes mu stoji lijepo kao i crnom kosom pokrivena glava. Poslužio nas je na bosanski način sa šljivovicom. Razgovarali smo dugo u dućanu; pozvao me je da sljedeći put pogledam njegov stan. Možete misliti da se nisam ustavljao, jer sam kod njega vidio kako izgleda imućna bosanska kuća. Pred sobom i po sobi su razastrti ćilimi – tepisi – domaće proizvodnje. Prilikom sjedanja na ćilim Bošnjaci se izuju. Okolo zida je nekakav uzdignut, metar širok minber zastrt ćilimima. Drugo nemaš u bosanskoj sobi. Za vrijeme objeda donese nekakav pedalj visok okrugao sto i postavi na sred sobe; oko njega se redaju gladni ukućani po turskom običaju – I kod našeg prijatelja, trgovca je isto tako – razlika je samo u tome da se u sobi nalaze po evropskom načinu još stolice i sto, čak i naslonjač. Gospodin je rekao da imućni Bošnjaci sada koriste takav namještaj, mada se prilagođavaju, tako da noge podignu podase na stolicu. – I stvarno, primijetio sam to na željeznici i na pošti – kako su onaj Smirnjani i Španjolac iz Jajca imali noge na sjedištu pod sobom. Kad su isusovci došli u Travnik, morali su tokom posjete sjediti na podu, što je za sve bilo jako mućno, za starije smiješno – posebno ako nisu mogli ustati. Turčin, Bošnjak uopće, sjedeći ustane, kao da bi rukom zamahnuo. Mada, i Bošnjak se oduči turskog načina sjedenja: naš trgovac mi je tvrdio da mu nije više tako jednostavno od kako su uveli stolice. Pokazao nam je i druge sobe: spavaću, dječiju sobu i dr. Svuda su tla pokrivena. Ljudi spavaju po podu na ćilimima, da je i u spavaćoj spomenuti minber. Kod Bošnjaka trgovca sam vidio tri kreveta namještena po naški. Poslijepodne istog dana gospodin V., pratio me do Dolca, koji se nalazi skoro pola sata udaljen od Travnika. Nekad je u Dolcu bila travnička župa, tek nakon okupacije je nastala u gradu vlastita župa. Dolac je jako prijatan izuzetak u Bosni, naime cijelo selo je katoličko. Do njega dolaziš preko strmog ali ne visokog brda na desnom brijegu Lašve; leži u dolu, koji se nalazi jugoistočno gledajući daleko u travničko polje. Kraj ima mnogo kuća, koje su bez izuzetka lijepe, da bi bez srama mogle stajati u kakvom gorenjskom kraju. Kao i u Travniku tako i ovdje imaju milosrdnice školu. Naselile su se tu prije nego u Travnik, još u vrijeme turske uprave. Župnik velik i snažan čovjek srednjih godina primio nas je dosta ljubazno: čak me pohvalio – malo u šali – da govorim dobro hrvatsko-bosanski, te me upitao koliko sam vremena među Bošnjacima? Kad sam odgovorio da sam tu samo nekoliko dana, nije se mogao načuditi, pa sam mu rekao da smo Slovenci bliži zemljaci sa Bošnjacima. – Pa

istina: usred Bosne je izgovor sličniji slovenskom, nego kod mnogih Hrvata.

Župa **Dolac** ima 2.000 katolika za koje brine župnik sa duhovnim pomoćnikom. Župska crkva je velika i lijepa: ima tri etaže: srednja krije širok i visok rub, koji krasi dvojna drvena vez. U skorije vrijeme su dozidali dva visoka crvena zvonika: oni su nas pozdravljali, kad smo mjesto gledali ispod Vlašića. Bošnjaci su na tu crkvu jako ponosni; uvijek su govorili – dok nisu vidjeli isusovačke u Travniku – da nema ljepše crkve nego je dolska; a naš Kranjec bi dodao, da joj nedostaje još mnogo. Ne uzimajmo im veselje; ko za bolje ne zna, zadovoljan je i malim. Bosanske vjerske prilike nisu ugodne. Po zakonu su jednakopravne sve vjere; očito izrugivanje bilo koje vjere bi bilo oštro kažnjeno. To je vlada dobro uredila: ali u privatnom životu je drukčije: katolik mrzi raskolnika – pravoslav- nog; oba hrišćanina mrze muslimane. Vidljivo je to još i sada, posebno ako se govori o smrti jednog ili drugog. Hrišćanin ne kaže nikad da je nehrišćanin – musliman, Jevrej – umro, nego koristi riječ kojom se označuje kraj života životi- nje; a isto tako govori i Turčin o smrti hrišćana. Mada, pod sadašnjom vlašću se stvari kreću na bolje i po tom pitanju – isti jezik govore svi, iako žele biti različi- ti narodi. Katolik tvrdi da je Hrvat, raskolnik hoće da je Srbin, a musliman je musliman Turčin. Kod nekih obrazovanih muslimana je po tom pitanju već drukčije. Govorio sam o tom žalosnom stanju sa katoličkim župnikom, i vidi šta mi je rekao? "Istina je, govorimo isti jezik iako su pravoslavni Srbi, ne Hrvati. Imaju drukčiji karakter, drukčije kretanje, drukčije običaje; nekako ozbiljno tu- robni su; također, izgovaraju iste riječi, drukčije, nego mi Hrvati. Turčin – musli- man izgovara često h, a Hrvat i Srbin ga ne izgovaraju npr. Bihać kaže Turčin, a hrišćanin obično kaže Bišće itd." Neću se prepirati, koliko je u tome istine, neka odlučuju drugi. Zapisao sam to šta sam čuo iz usta Bošnjaka. Mislim, da su se razlike stvorile tokom stoljeća zbog vjere; reci šta hoćeš, istina je istina, vjera se dotiče u najdublje pore ljudskog života, čak u njegovu prirodu. Kao dokaz mo- gao bih navesti mnoge primjere iz Amerike, Afrike, ali i iz Evrope. Zato ima pravo onaj župnik bosanski kad je rekao: *Ako izgubi naš narod vjeru katoličku, potom je sve otišlo niz rijeku.* Moram podsjetiti još da su muslimani, posebno mlađi u školama obrazovani mnogo bolji; shvaćaju, da su Slaveni. Sa njima se katolik sporazumijeva dosta lakše nego sa raskolnom braćom "hrišćanskom", oni su grozno zagrizli, a nepojmljive su neznalice. Njihovi duhovnici (popovi) so Srbi i ništa drugo. Još su takvi – jedan valjda čak u Sarajevu – što ne zna ni pi- sati ni čitati; naučili su se liturgiju na "iz usta" – na pamet. Tu u Travniku ih je

nekoliko, imaju svoju župu po više sati daleko u planinama, pa dolaze ovdje tri-četiri puta u godini, inače žive u Travniku bez posla, čak ni ovce ne pasu same, kako hoće. U župi pokrste ono što se rodilo, ako im se plati, poblagoslove što je umrlo u grobove: održe ponekad i kakav govor i to je svo njihovo pastirovanje. Liturgiju, sv. misu, sprovode samo nedjeljom, ali ne u istoj župi. Sv. Spasitelja Tijeka obično ne hrane: zbog toga bolesnicima ne daju svetu propusnicu. Govorili su mi o svetom posljednjem ulju skoro nevjerovatne stvari, da ih ne mogu ni spomenuti. Uporedimo koliko trpi i radi katolički duhovnik; kako žuri preko brda i dolina po snijegu i blatu, hladnoći i vrućini da odnese svetu propusnicu za smrt bolesnom prosjaku! Koliko se trudi u školi i drugdje za rast duša! Mada, mnogi tako hvale pravoslavlje, a ponižavaju katoličko duhovništvo. Je li to pravedno? Mnogo puta sam čuo da su muhamedanci ljubavniji prema katolicima nego prema pravoslavcima; ako se kad pokrste svi će biti katolici. Desit će se kad dođe ugodnije vrijeme; pogotovo mlađi svijet se ne boji toliko krste vode. Čulo se je i još se čuje: "Ako bude trebalo – krst nase – svinjetinju predase!" Sigurno ih niko neće tjerati. Inače, muhamedanci su jako nepouzđani. Znaju da su malo obrazovani u poređenju sa nama, boje se skoro svake riječi, koja dođe od Evrope; djelomično je zbog toga kriva i njihova loša svijest. Ta nepouzđanost i strah su uzrok da su više puta zatrpavali stara sjećanja. Zanimljiv je događaj koji mi je pripovjedaio jedan zemljak. – Na travničkom gradu kod džamije bio je uzidan kamen sa natpisom. Došla su dva stranca, pogledali su kamen i prepisali. Stari Turčin je to vidio izdaleka: kad su stranci otišli, dođe sa velikim čekićem i počne obrađivati natpis tako kruto da ja skoro nestao. Turčin je mislio: Možda će mi škoditi ako uništim tu stvar, ali neće nikom više naškoditi. Upravo tako razmišljaju Turci i mnogo puta tako je i sa čovjekom, ako ti smeta: ubij ga, da se ga ne bojiš više! Bio sam u Travniku u nekoj džamiji. Neki Turci su klanjali po navici. Koliko praznine. Koliko ničega u tim hramovima! Čudna je muslimanska vjera; propisuje jako žalostne porodične prilike. Pogledajmo samo odnos između muža i žene! Istina je da se Bošnjaci samo jednom žene, a zakon im dozvoljava više žena. Toga se drže samo neki. Turčin smije ženu napustiti kad mu je volja; zbog toga mu je zabranjeno uzeti išta ženino dok je živa. Po njenoj smrti, njeno naslijeđe djeca ili suprug. Navodno i oko toga znaju si pomagati. U Travniku npr. nakon što se udala jedna ne lijepa Turkinja, koja je inače imala veliko imanje kao jedina kćerka bogatog muslimana. Muž je inače uzeo drugu i nju istjerao iz kuće; a nije joj ni rekao da je razvodi – sa ženom ne živi, a važi mu za

ženu. Tako ona čeka smrt – a on njen imetak. Stvarno turski brak je zakon. Gledajući popis vjerskih prilika zaključujem da su Bošnjaci od svih vjera jako praznovjerni; to je zato jer su malo obrazovani. Amuleti, tj. predmeti kojima daju posebnu moć imaju muslimani, isto tako kao i raskolni i katolici. Hodža ga da Turcima, pop hrišćaninu – katolik ga traži od katoličkog duhovnika. Ako ga ne dobije od njega, ide kod popa ili hodže – praznovjerje ne čini veliku razlike. Tako se bogate neke žene sa tom umjetnošću. Naši duhovnici imaju sa tim jako puno posla, ali većinom malo uspjeha. Naviknuo sam se u Travniku pogotovo velike ljubaznosti isusovaca, ali vrijeme je bilo da krenem. Naručio sam za drugi dan kola do postaje Lašve, da se otud prevezem vozom u Sarajevo. Prolazimo preko glatke ceste: još jedan pozdrav ljubaznom zemljaku i uskoro odlazim preko mosta mimo velike skale, koja nam je jučer zatvarala pogled prema istoku. Lijep prizor! Na desnoj strani je Dolac, sa velikom crkvom, preda mnom ravna dolina, koja se širi desno i lijevo pored Lašve; tamno-zelene planine opkoljavaju to rodno travničko polje. Kao i svuda tako ni ovdje nije baš vrijedno obrađeno, ali je za primjer jako plodno, zlatna pšenica se zbija pod klasjem. Nekako 18 do 20 kilometara od Travnika je veliko selo Vitez sa velikom katoličkom crkvom, koja još nema zvonika. Zvona vise na drvenoj gredi pred Božijim svetištem. Koliko će ljepši biti taj kraj, koji je većinom katolički kad bude zvonik veličanstveno kao prst pokazivao prema nebu i vjernike pozivao *sursum corda*! U augustu 1878. godine je tu bilo življe nego sad. U tom selu su se susreli vojskovođe Filipović i Würtemberg, koji je došao od Broda preko Vranduka, a oni kako već znamo kroz Jajce i Travnik. Kod hana Kompanji susreo sam dva Slovenca, gostioničara i njegovog komšiju. Prvi je Primorac, drugi je iz srednje Slovenije. Vozač je dao konjima da jedu, pa nakon 32 kilometra od Travnika – dođemo do mosta koji vodi preko Lašve, gdje se cesta dijeli prema bližnjoj Busovači. I tu je bilo vatreno između naših i Turaka u vrijeme zasjedanja. Žurimo pored lijevog brijega Lašve! Nakon dva i pol sata stižemo do stanice Lašva pored sliva rijeke u rijeku Bosnu. Moramo sačekati još oko pola sata da dođe voz od Janjića koji je dovezao gospodu; poveljnika Apela i pratnju do Sarajeva. Pregledavši banjalučku posadu, uvaženi gospodin otišao je u Donju Tuzlu, da bi ondje prisustvovao nekoj grčkoj ceremoniji. Dobijem list i sjedem na voz! Vozili smo se dalje pored rijeke Bosne, koja je zbog obilne kiše bila prljavo smeđa, kroz usku dolinu prema jugu do 219 km je od Broda do stanice koja se zove Kakanj – Doboje. Tu se dolina širi; kraj je rodan – zrela pšenica čeka na srp. Baš je lijep pogled na nisko rastlinje, koje

okružuje dolinu. Nekad se je zvala "Bijelo polje", kad je bila župa bjelopoljska. Tu su u 14. i 15. stoljeću stolovali kraljevi bosanski: Sutjeska, Trstivnica i Visoko. U Sutjesku čovjek dospije nakon dva i pol sata kroz planine na istoku. Kasnije su tu ustanovili poznati franjevački samostan Sutjeska, koji se tamo nalazi još uvijek. Trstivnica je blizu nje; bila je navodno stolni grad; kraljevi su navodno boravili i u Visokom, koji se nalazi nekoliko više na brijegu rijeke Bosne i pod njim je selo Podvisoko. Visoko je bilo u 14. i 15. stoljeću najpoznatije bosansko trgovište. U tom dobro utvrđenom mjestu je više puta stolovao bosanski kralj, čak se je tu održavao i državni zbor nekoliko puta, 1404. godine kad su nakon nagovora silnoga Hervoja bosanske velmože svrgli kralja Ostoju. U Kaknju – Doboju je tekla u nekoliko slučajeva prolijevana turska i hrišćanska krv, kao kad su ujedinjeni Filipović i Würtemberg udarili na muhamedanske pobunjenike. Željezna pruga nas vodi cijelim putem pored rijeke Bosne. Između različitih stanica, osim u spomenutom Visokom, gdje su Turci bili pred Sarajevom 1878. godine pobijeni, spomenut ću još predzadnju – Dvor. Preko puta te stanice na lijevom brijegu Bosne vidi se lijepa visoka kuća sa manjom crkvom pored nje i četiri potpuno jednake male kuće; oko svake je mali vrt i posebna ograda. Zgrade su nove. Na prvi pogled učinilo mi se čudno to što su kuće toliko slične. "Šta je to?" Ljubazan saputnik odgovori mi da je to: "Grčko (srpsko) raskolno sjemenište." A zašto su sve četiri kuće potpuno jednake? – "To su žene napravile", bio je odgovor koji sam dobio. "Znate da se pravoslavni duhovnici žene", nastavio je saputnik. "Dijele se ispočetka četiri gospođe – vidite ona tamo velika bi bila dovoljna, ma da žene bi se prepirale među sobom tako. Zamolili su vladu za pomoć. Ista je pomogla tako što je izgradila svakom profesoru po jednu kuću; tako će svaka profesorova gospođa biti u vlastitoj kući" *Relata refero*. Da Srbi u Sarajevu nemaju sjemeništa je kriv mitropolit sam jer je rekao da bude van grada, po uzoru na Rusiju.

"Sarajevo!" Vrijeme je da se izađe iz voza, isto tako je vrijeme da se pozdravim od ljubaznih čitaoca i pratioca.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

- Marinko, J. 1893. Iz Novog mesta v Bosno. *Dom in svet* 6 (1) : 33-37., 79-87., 131-135., 175-180., 327-331., 370-372., 466-471., 515-520., 568-570.

